49,2 PHŒNIX 2003

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

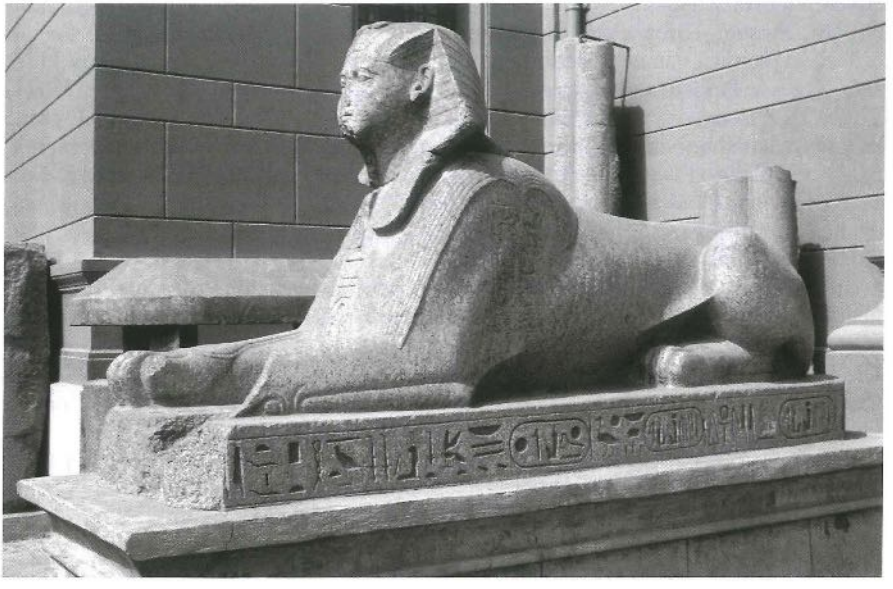

Sfinx uit Tanis, Cairo CG 1197 (late Middenrijk, geusurpeerd door Ramses II). Zie het artikel van J. VAN DIJK (foto auteur).

INHOUD

Van de redactie 50
De Sfinx in de Oudheid: van Egypte naar Griekenland en terug
.....JACOBUS VAN DIJK 51

DE SFINX IN DE OUDHEID: VAN EGYPTE NAAR GRIEKENLAND EN TERUG

JACOBUS VAN DIJK

Al heeft volgens de Griekse mythe koning Oidipous het raadsel van de sfinx al eeuwen geleden opgelost, toch houdt de sfinx zelf de mensheid nog altijd in haar ban. En daarbij geldt het mysterie niet alleen het bloeddorstige monster uit de Griekse mythologie, maar ook haar verre, oude verwant, de Egyptische sfinx. Nog steeds roept het woord sfinx in de eerste plaats associaties op met enerzijds het raadsel, anderzijds Egypte. Toch hebben deze twee oorspronkelijk weinig of niets met elkaar te maken en het is pas laat in de geschiedenis van de Oudheid, in de Hellenistische tijd, dat er tussen deze twee een verband wordt gelegd. Zo schrijft de Griekse auteur Plutarchus even na het jaar 100 van onze jaartelling in zijn beroemde boek *Over Isis en Osiris* dat de Egyptenaren sfinxen voor hun tempels oprichtten „om daarmee aan te geven dat de wijsheid van hun theologie raadselachtig is".[1] Nu was Plutarchus toen hij dit werk schreef priester in Delphi,[2] waar een vermaard beeld van de Griekse Sfinx stond opgesteld dat door de bewoners van het eiland Naxos aan Apollo was gewijd. Maar een halve eeuw eerder zag ook de in Egypte geboren en getogen stoïsche filosoof Chaeremon de sfinx, met haar leeuwenlichaam en mensenhoofd, als één van de talloze raadsels van de Egyptische godsdienst, een symbool van kracht gepaard aan intelligentie.[3] En anderhalve eeuw na Chaeremon schrijft de christelijke theoloog Clemens van Alexandrië dat de Egyptische sfinx bedoelt aan te geven „dat de leer omtrent God raadselachtig en duister is".[4] Bovendien voegt hij er een typisch christelijke interpretatie aan toe: in de sfinx wordt, zo zegt hij, het dierlijke en het menselijke gecombineerd om daarmee duidelijk te maken dat de godheid goedgunstig is jegens de vrome (de mens), maar onverbiddelijk rechtvaardig jegens de goddeloze (het beest). Nog in het begin van de 5e eeuw weet Clemens' collega Synesius van Cyrene te melden dat de sfinx „een heilig symbool voor de vromen" is „met de kracht van het dier en het verstand van de mens".[5]

[1] *De Iside et Osiride* 9, 354C.

[2] J.G. GRIFFITHS, *Plutarch's De Iside et Osiride* (Cardiff 1970), 16–18.

[3] P.W. VAN DER HORST, *Chaeremon: Egyptian Priest and Stoic Philosopher* (Leiden 1984), 26–27.

[4] *Protreptikon* V 5, 31, 5; geciteerd naar Th. HOPFNER, *Fontes historiae religionis Aegyptiacae* (Bonn 1922–1925), 370–371.

[5] *Aegyptius sive de providentia* I, 11; HOPFNER, 634–635.

De sfinx stelt de Hellenistische en vroeg-Christelijke mens dus voor een raadsel, het is een duister symbool waarvan de betekenis zonder uitleg niet te doorgronden is. In deze periode liep de Egyptische cultuur op haar einde. Egypte was een deel van het Romeinse Rijk geworden en grondig gehelleniseerd. De voertaal van de elite, van de bestuurders, de geleerden en de filosofen, was niet langer het Egyptisch, maar het Grieks, en de kennis van het hiërogliefenschrift en daarmee die van de eeuwenoude Egyptische godsdienst ging in snel tempo verloren. In plaats daarvan waren er steeds meer intellectuelen die doorkneed waren in de Griekse mythologie. Zo kon het gebeuren dat de oorspronkelijke betekenis van de Egyptische sfinx niet langer begrepen werd en vervangen door een interpretatie die direct is afgeleid van de geheel andere mythologie van de Griekse sfinx.

Toch is daarmee niet gezegd dat er geen enkel verband zou bestaan tussen de Egyptische en de Griekse sfinx, maar dit verband is er voornamelijk in formeel, kunsthistorisch opzicht. Naar alle waarschijnlijkheid gaat de uiterlijke vorm van de Griekse sfinx uiteindelijk terug op die van de Egyptische, via tussenstations als de culturen van het Nabije Oosten, Anatolië, Cyprus en Kreta, waarbij dan ook nog eens Mesopotamische voorstellingen hun invloed hebben doen gelden. Vanwege deze Egyptische oorsprong is de gestalte van de sfinx wel terecht „één van de blijvende geschenken van het Oude Egypte aan de kunstgeschiedenis" genoemd.[6]

Oorsprong

Duizenden sfinxen zijn er in de loop der eeuwen in het Oude Egypte gemaakt, grote zowel als kleine, en er zijn in die lange periode verschillende typen ontstaan.[7] Toch weten we merkwaardig genoeg weinig over de

[6] E. HORNUNG, *Geist der Pharaonenzeit* (Zürich/München 1989), 172.

[7] Er bestaan diverse studies die een overzicht geven van de ontwikkeling en de betekenis van de Egyptische sfinx; de belangrijkste zijn: W.B. KRISTENSEN, *Over de Egyptische sfinx*. Mededelingen van de Koninklijke Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde, reeks 5, deel 3 (Amsterdam 1918), 94–146; U. SCHWEIZER, *Löwe und Sphinx im Alten Ägypten* (Glückstadt/Hamburg 1948); C. DE WIT, *Le rôle et le sens du lion dans l'Égypte ancienne* (Leiden 1951); S. HASSAN, *The Great Sphinx and its Secrets. Historical Studies in the Light of Recent Excavations* (= Excavations at Giza, 1936–1937, Vol. VIII) (Cairo 1953); A. DESSENNE, *Le Sphinx. Étude iconographique* I: *Des origines à la fin du second millénaire* (Paris 1957); H. DEMISCH, *Die Sphinx. Geschichte ihrer Darstellung von den Anfängen bis zur Gegenwart* (Stuttgart 1977). Een beknopt overzicht geeft C.M. ZIVIE, art. 'Sphinx' in: *Lexikon der Ägyptologie*, Band V (Wiesbaden 1984), 1139–1147; een lijst van koninklijke sfinxen is te vinden in H. ALTENMÜLLER, art. 'Königsplastik' in: *idem*, Band III (1980), 557–610.

oorsprong van dit ontzagwekkende symbool van goddelijke en koninklijke macht. De sfinx is er op een bepaald moment opeens, zonder dat van duidelijke voorlopers kan worden gesproken. Hij — de Egyptische sfinx is mannelijk — duikt plotseling op halverwege de 4e dynastie, rond 2525 v. Chr., tijdens de eerste grote bloeiperiode van de Egyptische cultuur, het Oude Rijk. Deze bloei was vooral mogelijk geworden door een sterke concentratie van de macht in de persoon van de goddelijke farao die met de hem omringende elite vanuit de hoofdstad Memphis over het hele land regeerde. Het is de tijd van de grote pyramiden, die alleen al door hun afmetingen een tastbaar bewijs van deze machtsconcentratie vormen; immers, zonder zo'n sterke centralisatie van het bestuur waren het bijeenbrengen van het enorme aantal arbeiders die bij zulke gigantische bouwprojecten nodig zijn en de hechte en efficiënte organisatie die eraan ten grondslag ligt ondenkbaar geweest.

Welke sfinx er precies aanspraak op mag maken de oudste te zijn is onzeker. Bij het onvoltooid gebleven pyramidecomplex van farao Djedefre bij Aboe Rawasj werd aan het begin van deze eeuw een prachtige kop van rood kwartsiet afkomstig van een beeld van deze koning gevonden, die nu in het Louvre wordt bewaard.[8] De hoek van de breuklijn aan de achterzijde van het fragment, daar waar ooit de hoofdtooi van de koning overging in de rug, wordt vaak aangevoerd als aanwijzing dat het hierbij om de kop van een sfinx zou gaan, maar zeker is dat niet. Uit Aboe Rawasj komt ook een veel kleiner exemplaar, dat echter om een andere reden moeilijk te beoordelen is: er lijkt hier later een poging te zijn ondernomen het oorspronkelijke hoofd en ook de voorpoten opnieuw te modelleren (fig. 1a–b). Delen van de kop zijn weggebeiteld, andere zijn in gips toegevoegd, waardoor het moeilijk is zich een beeld te vormen van de originele gedaante van deze sfinx. In zijn huidige vorm heeft het gezicht geen baard en daarom is het beeld wel als een vrouwelijke sfinx geïnterpreteerd, vrijwel zeker ten onrechte. Ook de hoofdbedekking behoort bij de tweede fase en wijkt af van de voor koningssfinxen zo karakteristieke *nemes*-hoofddoek; bovendien ontbreekt de koninklijke uraeus-slang. Is hier geprobeerd een sfinx te veranderen in een liggende leeuw? Hoe het ook zij, het is zonder een gedetailleerd nader onderzoek niet mogelijk deze sfinx exact te dateren.

[8] E. CHASSINAT, „A propos d'une tête en grès rouge du roi Didoufrê (IVe dynastie) conservée au Musée du Louvre", *Monuments et mémoires publiées par l'Académie des inscriptions et belles-lettres* 25 (1921–1922), 53–75; W.S. SMITH, *A History of Egyptian Sculpture and Painting in the Old Kingdom* (Boston/London 1949²), Pl. 11 a–b; C. ZIEGLER in: *Egyptian Art in the Age of the Pyramids* (New York 1999), 248–249, no. 54.

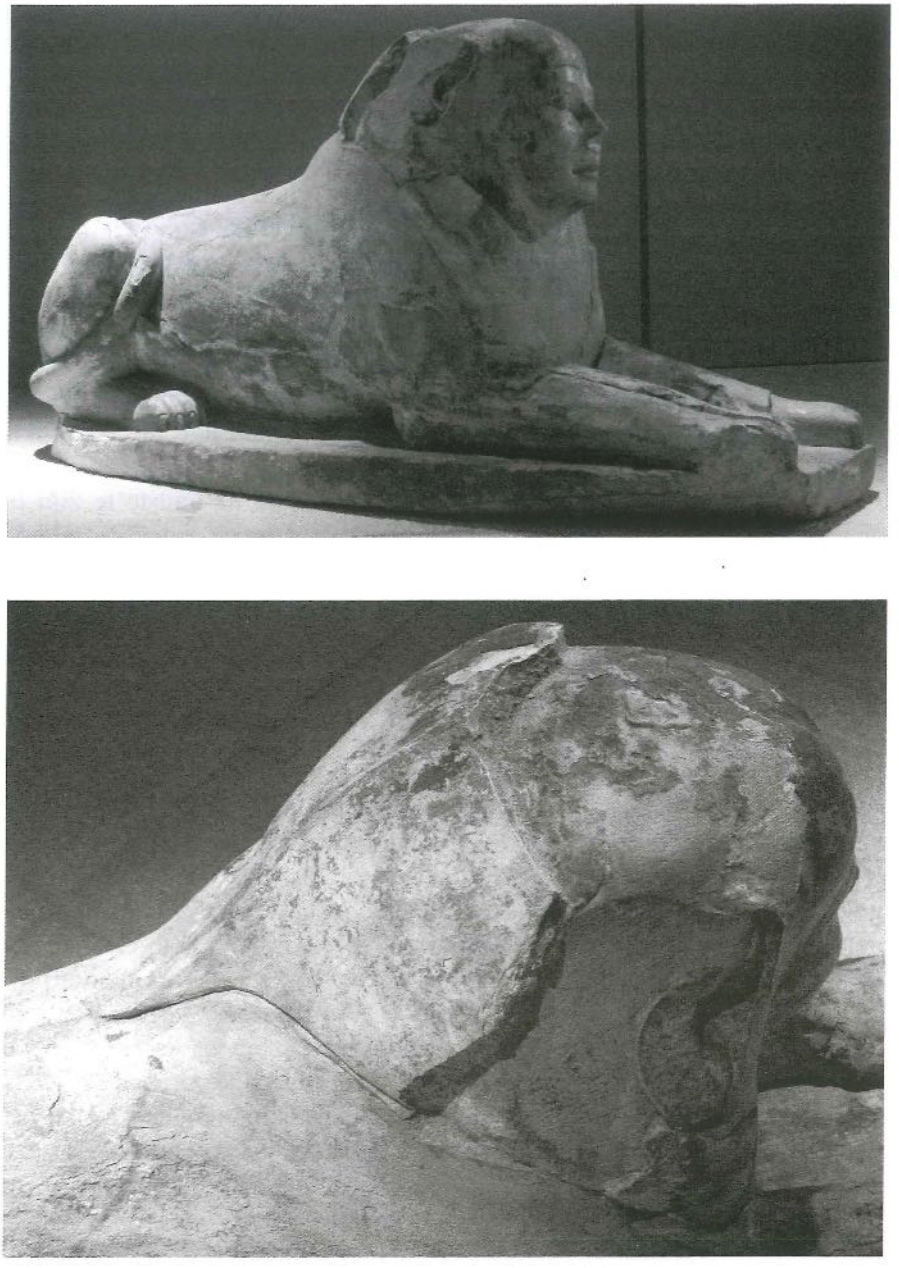

Fig. 1a-b — Sfinx uit Aboe Rawasj, Cairo JE, 4e dyn., met latere (?) veranderingen (foto's auteur).

De Grote Sfinx in Giza

In het pyramidecomplex van Djedefre's opvolger Chephren in Giza stonden waarschijnlijk een viertal grote sfinxen opgesteld, en wel ter weerszijden van de twee hoofdingangen van de daltempel van deze koning. Van deze sfinxen zijn alleen enkele kleine, vormeloze fragmenten teruggevonden, maar sporen van de 8 meter lange voetstukken werden nog wel aangetroffen.[9] Naar de preciese vorm van deze sfinxen kunnen we alleen gissen, maar het ligt voor de hand aan te nemen dat zij veel zullen hebben geleken op de beroemdste sfinx van alle, de Grote Sfinx in Giza (fig. 2).[10] Deze ligt direct achter, d.w.z. ten westen van een tempel van dezelfde Chephren, pal naast

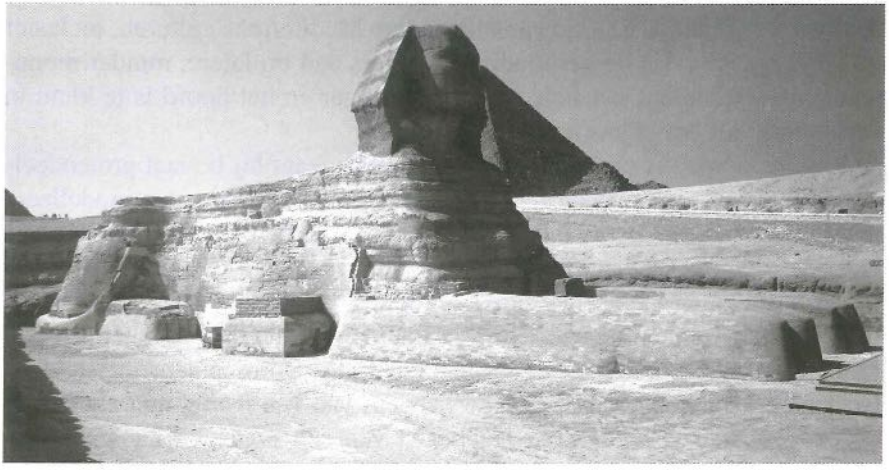

Fig. 2 — De Grote Sfinx bij de pyramiden van Giza (foto auteur).

de al genoemde daltempel. De Grote Sfinx wordt dan ook vrij algemeen toegeschreven aan Chephren, maar de Duitse Egyptoloog Rainer Stadelmann heeft op grond van formele en stylistische criteria de visie verdedigd dat de Grote Sfinx niet Chephren maar Cheops voorstelt.[11] Anderzijds wijzen geologische gegevens op Chephren, want zowel de Sfinx-tempel als de daltempel van deze koning zijn gebouwd van grote blokken die afkomstig

[9] U. HÖLSHER, *Das Grabdenkmal des Königs Chephren* (Leipzig 1912), 15.

[10] C. ZIVIE-COCHE, *Sphinx! Le Père la Terreur. Histoire d'une statue* (Paris 1997); engelse ed. *Sphinx: History of a Monument* (Ithaca 2002).

[11] R. STADELMANN, „Formale Kriterien zur Datierung der königlichen Plastik der 4. Dynastie", in: N. GRIMAL, *Les critères de datation stylistiques à l'Ancien Empire* (Cairo 1998), 353–387, met name pp. 368–370.

zijn uit dezelfde geologische lagen als waaruit de Sfinx zelf bestaat.[12] Voor speculaties dat de Grote Sfinx veel ouder zou zijn, volgens sommigen (niet-Egyptologen) zelfs duizenden jaren, bestaat geen enkel bewijs; integendeel, het is gezien het ontbreken van sfinxen of voorlopers ervan uit de tijd van vóór de 4e dynastie hoogst onwaarschijnlijk dat de Sfinx ouder zou zijn dan de pyramiden van Giza. De met veel tamtam in de media verkondigde opvatting dat de erosie op het lichaam van de Sfinx aan regenwater te danken zou zijn (en dat de Sfinx dus dateert uit de tijd dat de Sahara nog groen was!) is inmiddels door nieuw geologisch onderzoek ontkracht. Maar ook al dateert de Grote Sfinx dus uit de tijd van de 4e dynastie, toch is het heel goed mogelijk dat hij de eerste sfinx uit de Egyptische geschiedenis is. In elk geval kan hij gelden als het prototype van alle Egyptische sfinxen, en daarmee uiteindelijk van die van alle andere Mediterrane culturen, inclusief de Griekse. Wel zijn de verhoudingen anders dan bij latere, minder monumentale exemplaren; het lichaam is veel langer en het hoofd is te klein in verhouding tot het lichaam en de voorpoten.

Strikt genomen is de Sfinx geen bouwwerk, want hij bestaat grotendeels uit een kern van natuurlijke rots die tijdens de 4e dynastie is gemodelleerd in de vorm van een leeuw met mensenhoofd. Hoe het lichaam van de Sfinx er toentertijd precies heeft uitgezien is moeilijk in detail vast te stellen, want de grote aantallen kalkstenen blokken die tegenwoordig een groot deel van de bekleding van het lichaam vormen zijn vrijwel allemaal bij latere restauraties (vanaf de 18e dynastie) toegevoegd.[13] De Sfinx is samengesteld uit twee basis-elementen: het liggende lichaam van een leeuw met recht naar voren gestrekte voorpoten en het hoofd van een mens, of nauwkeuriger gezegd, dat van de koning. Daarmee wordt de in Egypte 'normale' wijze van afbeelden van een god, nl. als mens met de kop van een dier, omgedraaid. Goden kunnen worden voorgesteld als mensen, maar het 'andere', het numineuze, dat wat hen van echte mensen onderscheidt, wordt uitgedrukt door de menselijke figuur van een dierenkop te voorzien.[14] De koning ziet eruit als een mens, maar het goddelijke aspect dat hem van gewone mensen onderscheidt wordt uitgedrukt door hem het lichaam van een dier te geven. Dat het bij de sfinx in de eerste plaats om de koning gaat blijkt uit de hoofdtooi, de gestreepte *nemes*-hoofddoek die uitsluitend door de koning wordt gedragen en die aan het voorhoofd is voorzien van de uraeus, de cobra-godin

[12] Vgl. M. LEHNER, *The Complete Pyramids* (London 1997), 127.

[13] LEHNER, 128–130.

[14] R. MERZ, *Die numinöse Mischgestalt. Methodenkritische Untersuchungen zu tiermenschliche Erscheinungen Altägyptens, der Eiszeit und der Aranda in Australien* (Berlin/New York 1978).

die 's konings vijanden vuurspuwend op een afstand houdt. Ooit droeg de Sfinx ook een baard, waarvan fragmenten worden bewaard in het Egyptisch Museum te Cairo en in het Brits Museum. Deze baard is echter pas bij een restauratie uit de tijd van het Nieuwe Rijk aan de Sfinx toegevoegd, zoals ook blijkt uit de vorm ervan: het gaat hier om de gekromde godenbaard en niet om de rechte baard die koningen gewoonlijk dragen, zeker tijdens het Oude Rijk. Tot de latere restauratie behoort eventueel ook de kroon die waarschijnlijk ooit boven op de *nemes*-hoofdtooi rustte; een groot rechthoekig gat op de kruin van de Sfinx getuigt van het bestaan van zo'n kroon en verschillende afbeeldingen uit de tijd van het Nieuwe Rijk tonen hem met de dubbele kroon van Boven- en Beneden-Egypte (zie p. 83, fig. 30), al is het de vraag of deze afbeeldingen de werkelijkheid getrouw weergeven. Waarschijnlijk droeg de Sfinx in elk geval oorspronkelijk geen kroon. Andere details die wel op afbeeldingen uit het Nieuwe Rijk, maar niet op de Sfinx zelf zichtbaar zijn, zijn de halskraag en het verenpatroon op rug en flanken. In dit geval bestaan er wel parallellen uit het Oude Rijk en het is dus heel goed mogelijk dat deze details oorspronkelijk aanwezig waren op de inmiddels weggeërodeerde gladde afwerking van het lichaam van de Sfinx.

Over de betekenis van de Grote Sfinx van Giza en de reden waarom hij werd gemaakt bestaat nog veel onzekerheid. Wij beschikken hieromtrent over twee bronnen, nl. de Sfinx zelf en de al genoemde afbeeldingen uit het Nieuwe Rijk, die gemaakt werden toen deze al ruim duizend jaar oud was. De iconografie van de Sfinx zelf maakt, zoals we al hebben gezien, duidelijk dat hij in de eerste plaats de koning voorstelt, of het nu om Cheops of om Chephren gaat. Het is echter vrijwel zeker dat de Egyptenaren van het Nieuwe Rijk hiervan niet meer op de hoogte waren; in elk geval werd de Sfinx in die tijd als een aparte godheid vereerd, de god Harmachis, een vorm van Horus en van de Zonnegod Re. Maar waarom liet de koning zich in de vorm van een sfinx afbeelden, en waarom juist hier? Helaas bezitten wij geen uitvoerige religieuze teksten uit de tijd waarin de Grote Sfinx werd gemaakt, maar in de spreuken die op de wanden van de grafkamers in de pyramiden van het eind van de 5e en van de 6e dynastie zijn aangebracht komt meermalen een aardgod voor wiens naam Aker met een hiëroglief wordt geschreven die een enkele of dubbele sfinx voorstelt.[15] Deze Aker is ook uit latere funeraire literatuur bekend en wordt veelvuldig afgebeeld in de rijk geïllustreerde onderwereld-boeken op de wanden van de konings-

[15] *Pyr.* 325a, 55a, 796b; in de meeste varianten vinden we een dubbele sfinx, maar in de pyramide van Merenre gaat het enkel om het voorstuk van een sfinx, d.w.z. de helft van een dubbele sfinx.

graven uit het Nieuwe Rijk (fig. 3).[16] Soms wordt Aker ook als dubbele leeuw of als leeuwenpaar voorgesteld. De Aker-sfinx stelt niet alleen de aarde, maar vooral ook de onderwereld voor, die de koning heeft opgenomen en waaruit hij met de Zonnegod herrijst. Wanneer Aker als dubbelsfinx wordt afgebeeld zijn de beide uiteinden voorzien van het hoofd van een god of van de koning en van de voorpoten van een leeuw. Deze uiteinden stellen de westelijke en de oostelijke horizon voor; bij beide waakt de sfinx over in- en uitgang van de onderwereld en tussen de twee sfinxen, in het dodenrijk, vindt het mysterie plaats van de herrijzenis van de Zonnegod uit de dood. Met hem herrijst ook de gestorven koning.

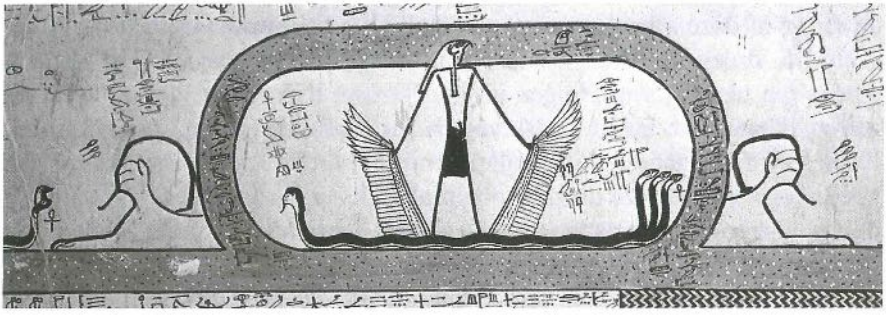

Fig. 3 — De god Aker als dubbele sfinx. Graf van Thoetmosis III. Uit: E. HORNUNG, *Tal der Könige. Die Ruhestätte der Pharaonen* (Zürich/München 1982), 130 Abb. 97.

Koning en Zonnegod

Als de Grote Sfinx van Giza inderdaad Aker voorstelt moet er dus al vanaf het begin een verband met de Zonnegod zijn geweest. Zo'n verband kan inderdaad aannemelijk worden gemaakt. In de eerste plaats is er de tempel die Chephren onmiddellijk vóór de Sfinx liet bouwen.[17] De architectuur hiervan is uniek: de tempel telt twee hoofdassen, één in oost-westelijke en één in noord-zuidelijke richting, en een binnenhof omzoomd met vier maal zes pilaren die waarschijnlijk de 24 uren van dag en nacht markeren. In sommige opzichten lijkt deze tempel een voorloper te zijn van de zonnetempels die de koningen van de 5e dynastie bij Aboe Gorab en Aboesir

[16] Vgl. voor het volgende W. B. KRISTENSEN, *Over de Egyptische sfinx*, 94–146; H. DEMISCH, *Die Sphinx* (Stuttgart 1977), 230–235.

[17] H. RICKE, „Der Harmachistempel des Chephren in Giseh", *BÄBA* 10 (1970), 1–43; S. SCHOTT, „Ägyptische Quellen zum Plan des Sphinxtempels", *BÄBA* 10 (1970), 47–79; R. ANTHES, „Was veranlasste Chephren zum Bau des Tempels vor der Sphinx?", *BÄBA* 12 (1971), 47–58.

lieten bouwen. Daarbij komt dat juist de koningen van de 4e dynastie, te beginnen met Djedefre, zich voor het eerst aanduiden als „Zoon van Re", een naam die sindsdien tot aan het eind van de Egyptische geschiedenis een vast onderdeel van de koninklijke titulatuur zal blijven vormen. Deze verbinding van de koning met de Zonnegod, die ook tot uitdrukking komt in de namen van deze koningen (Djedefre, Chafre [Chephren], Menkaure [Mycerinus]), is de belangrijkste ontwikkeling in de geschiedenis van de Egyptische godsdienst van die tijd. Het lijkt al met al niet onwaarschijnlijk dat de Grote Sfinx al direct vanaf het begin een complex symbool was. Zijn leeuwenlichaam karakteriseert hem als Aker, de aardgod in wiens lichaam de gestorven koning wordt opgenomen; zijn hoofd is dat van de koning zelf en tegelijk dat van de Zonnegod wiens zoon en incarnatie hij is en in wiens gedaante hij uit Aker en uit de dood herrijst. Het zal dan ook wel niet toevallig zijn dat de Grote Sfinx als aardgod direct uit de rotsbodem gehouwen is en dat hij enerzijds de blik op het Oosten, de plaats van zonsopgang, gericht houdt en anderzijds bij de ingang van het pyramidecomplex van Chephren in het Westen, het dodenrijk, ligt.

Ook los van de Grote Sfinx geldt dit dubbelwezen als belichaming van de Zonnegod, met name vanaf het Nieuwe Rijk. Een voorstelling in de tempel van Seti I in Abydos (fig. 4) toont twee sfinxen die als Re-Harachty en Atoem worden aangeduid, d.w.z. als de opgaande, resp. ondergaande zon. Dat zij tegelijk de koning zelf voorstellen blijkt uit het Ka-symbool met koningsnaam dat zij op hun hoofd dragen. In de tuin van het Egyptisch

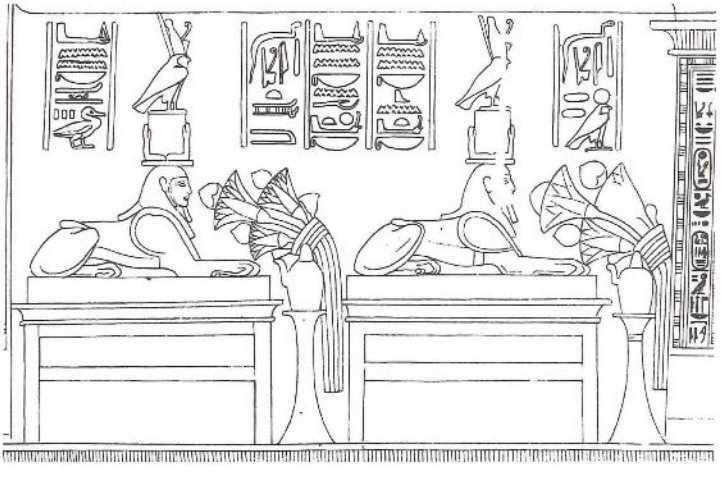

Fig. 4 — Re-Harachty en Atoem als sfinxen en als belichamingen van de koninklijke Ka. Uit: A.M. CALVERLEY & M.F. BROOME, *The Temple of King Sethos I at Abydos* II (London/Chicago 1935), Pl. 15.

Museum in Cairo staat een grote stenen schrijn van Ramses II met daarin een sfinx die blijkens de inscripties Re-Atoem, de zonnegod, voorstelt (fig. 5a–b).[18] Ook op sarcofagen uit de tijd na het Nieuwe Rijk worden Re-Harachty en Atoem regelmatig als sfinxen afgebeeld.[19]

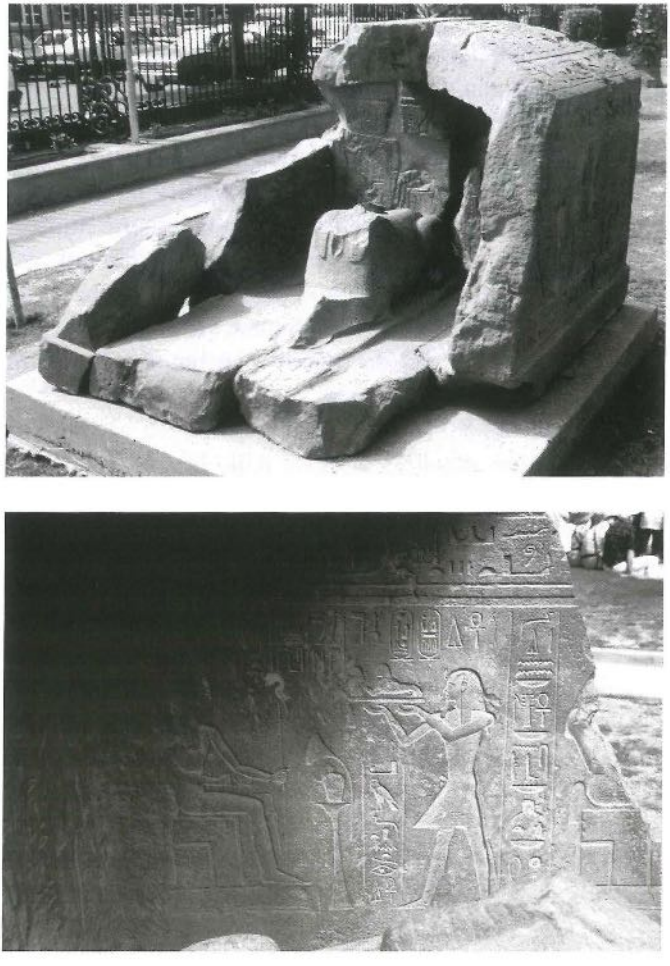

Fig. 5 — a) Rood granieten schrijn met sfinx uit Tell el-Maskhuta. b) Scène op de binnenwand: Ramses II offert een sfinx met zalfpot aan Re-Harachty (foto's auteur).

[18] Vgl. K. MYSLIEWIC, *Studien zum Gott Atum* I (Hildesheim 1978), 174, Pl. I–III.

[19] P.A.A. BOESER, *Beschrijving van de Egyptische verzameling in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Mummiekisten van het Nieuwe Rijk,* 3e reeks (Den Haag 1918), Pl. II; A. NIWINSKI, *21st Dynasty Coffins from Thebes: Chronological and Typological Studies* (Mainz am Rhein 1988), Pl. 14 (inclusief een afbeelding van de Zonnegod als sfinx in de zonneboot).

De krijgshaftige sfinx

Het solaire aspect van de Sfinx moet ons echter niet doen vergeten dat hij ook wel degelijk, en misschien wel in de eerste plaats, een afbeelding van de koning is, of anders gezegd, van de valkengod Horus, want de koning is de levende belichaming van deze god op aarde. Dit blijkt al meteen uit een ander type sfinx dat ook al in het Oude Rijk voorkomt: dat van de schrijdende sfinx die zijn vijanden onder de voet loopt. Dit type sfinx komt vrijwel alleen in reliëfs en schilderingen voor, niet in rondsculptuur. De oudste voorbeelden zijn die uit de dodentempels van Sahoere en Nioeserre (5e dynastie) bij Aboesir en Pepi II (6e dynastie) bij Sakkara. Deze voorstellingen zijn geen van alle compleet, en het schijnt dat de sfinx in sommige gevallen geen mensenhoofd maar een valkenkop heeft. Veel verschil maakt dit echter niet, want ook in het eerste geval is de rug bedekt met een verenpatroon, de vleugels en de staart van een valk. Egyptische sfinxen met valkenkop worden ten onrechte wel griffioenen genoemd, maar met de griffioen zoals we die uit de Minoïsche en andere culturen kennen en zoals die een enkele keer ook in Egypte voorkomt heeft dit type sfinx niets te maken. Beide types van de schrijdende, zijn vijand vertrappende sfinx stellen de koning voor als belichaming van de valkengod Horus of van een andere god in valkengedaante, zoals Sopdoe of Montoe. Ook bij deze laatste goden benadrukt het valkenkleed het krijgshaftige aspect van de god in kwestie; in deze gedaante verdedigt de koning Egypte, de scheppingsorde, tegen de vijanden, de chaotische machten die haar omringen. Sfinxen van dit type komen vooral op koninklijke sieraden en meubilair (met name de armleuningen van de troon) en op schilden en strijdwagens (fig. 6) voor, maar ook

Fig. 6 — De koning als sfinx vertrapt zijn vijanden; achter hem de oorlogsgod Montoe. Strijdwagen van Thoetmosis IV. Uit: H. CARTER & P.E. NEWBERRY, *The Tomb of Thoutmôsis IV* (Westminster 1904), Pl. XII.

wel op paleis- en tempeldeuren. Ook vindt men ze soms in een schrijn op de voorplecht van de boten waarmee de god en zijn gevolg zich bij grote religieuze feesten verplaatsen; meestal zijn dergelijke schrijnen echter zeer klein afgebeeld en de vijanden onder de poten van de schrijdende sfinx zijn niet altijd weergegeven.[20] Het blijft ook onzeker of deze sfinx zich in de schrijn bevindt of dat het gaat om een decoratie op de buitenkant ervan.

Monumentale sfinxen

Liggende sfinxen van het type van de Grote Sfinx komen zoals gezegd gedurende de hele verdere geschiedenis van Egypte voor, tot in de Romeinse keizertijd. Daarbij spreekt het welhaast vanzelf dat ze veel talrijker zijn tijdens de grote bloeiperioden van de Egyptische cultuur dan tijdens de zgn. Tussenperioden, waarin geen sprake was van een centraal gezag met een koning die grote bouwwerken kon laten verrijzen. Want het is daar dat monumentale sfinxen in de eerste plaats thuishoren, voor de poorten van de grote tempels en waarschijnlijk ook bij de paleizen, zoals blijkt uit de geschiedenis van Sinoehe, die na jaren van ballingschap naar Egypte terugkeert en zijn opwachting maakt bij het paleis. Wanneer hij bij de paleispoort aankomt werpt hij zich ter aarde en kust de grond tussen de sfinxen.[21] Oorspronkelijk flankeerden sfinxen waarschijnlijk paarsgewijs de toegang, met de gezichten naar elkaar toe gericht. Later, waarschijnlijk niet vóór de 18e dynastie, werden deze sfinxenparen uitgebreid tot lange rijen ter weerszijden van de processieweg die naar de poort leidde, de sfinxenallee (fig. 7). Van dergelijke sfinxen bestaan verschillende typen. In de eerste plaats is er het 'gewone' type, een liggende sfinx met mensenhoofd, voorzien van de *nemes* en meestal van een rechte koningsbaard. In voorstellingen van beeldhouwerswerkplaatsen op grafwanden uit het Nieuwe Rijk wordt soms het maken van een dergelijke sfinx afgebeeld (fig. 8). Vanaf de 18e dynastie wordt geregeld nog een kroon, meestal de dubbele kroon van Boven- en Beneden-Egypte, aan de *nemes* toegevoegd. Naast dit standaardtype komt vanaf de 12e dynastie een sfinx voor waarbij het leeuwenaspect is vergroot ten kost van het mensenhoofd: alleen het gezicht met de koningsbaard is uitgespaard te midden van de manen van de leeuw, die het als een krans omgeven; ook de oren zijn die van een leeuw.

[20] G. Foucart, *La Belle Fête de la Vallée* (Cairo 1930), Pl. 18; The Epigraphic Survey, *Reliefs and Inscriptions at Karnak* II, Pl. 86.

[21] Sin. B 249. Het Egyptische woord voor 'sfinx' luidt *šspw* ('sjespoe'), soms uitgebreid tot *šspw-'nḫ*, maar deze termen kunnen ook voor andere beelden gebruikt worden.

Fig. 7 — De sfinxenallee voor de pyloon van de tempel van Luxor (foto auteur).

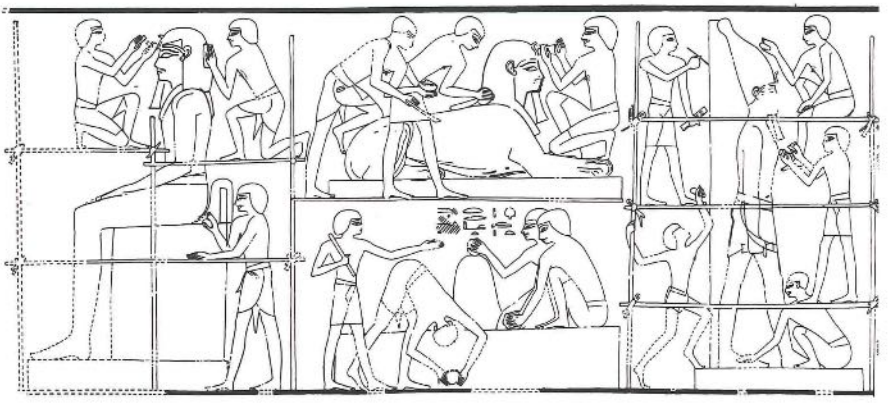

Fig. 8 — Beeldhouwers aan het werk met een zittende en een staande koningskolos, een sfinx en een grote stenen offertafel. Uit: N. DE GARIS DAVIES, *The Tomb of Rekh-mi-Rē' at Thebes* II (New York 1943), Pl. LX.

Dit type wordt dan ook de manensfinx genoemd. Dergelijke sfinxen zijn tamelijk zeldzaam; behalve enkele exemplaren van Amenemhet III en IV kennen we alleen manensfinxen van Hatsjepsoet (fig. 9) en van de Nubische farao Taharka. In de sfinxenalleeën komen nog andere typen voor; daar hebben de sfinxen soms de kop van een dier, bijv. een ramskop, zoals het geval is bij de grote Amontempel in Karnak, of een valkenkop, zoals bij de aan Horus

Fig. 9 — Manensfinx van Hatsjepsoet, Metropolitan Museum, New York. Uit: K. MICHALOWSKI, *Great Sculpture of Ancient Egypt* (New York 1978), 131.

gewijde tempel van Ramses II in Wadi es-Seboea. Dergelijke sfinxen benadrukken de verwantschap van de koning met de god van de tempel (Amon werd vaak als ram voorgesteld, Horus, zoals we gezien hebben, als valk). Vaak bevindt zich voor de borst van dergelijke goddelijke sfinxen een staande, menselijke koningsfiguur.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat sfinxen die paarsgewijs of in lange dubbele rijen voor de toegang van de tempel of het paleis liggen een wachtersfunctie hebben. Zij houden het kwaad verre van het heilige domein waarin de god of de goddelijke koning verblijft. Toch is ook hier een verband met de Zonnegod aan te wijzen. De tempelpoort geldt als de plaats van zonsop- en ondergang; de zon gaat op en onder tussen de twee massieve rechthoekige torens van de pyloon, die de ingang flankeren. De tempel zelf is een model van de geordende kosmos zoals die bij het begin van de wereld door de scheppergod tot stand is gebracht. In de tempel wordt door middel van een ononderbroken, 24 uur per etmaal doorgaande cyclus van rituelen de eeuwige kringloop van de stervende en weer herrijzende Zonnegod in stand gehouden. Hetzelfde geldt tot op zekere hoogte voor het paleis van de goddelijke koning, dat zijn 'Horizon' op aarde wordt genoemd. De zon gaat daarmee tevens op tussen de sfinxen ter weerszijden van de poort, en zo zijn we terug bij de al besproken voorstelling van de tussen de twee leeuwen of sfinxen van Aker herrijzende Zonnegod.

Offerende sfinxen

Tot dusver hebben wij vooral monumentale sfinxen besproken, maar het standaardtype komt ook op veel kleinere schaal voor, voornamelijk als onderdeel van het rijk geschakeerde repertoire aan cultusvoorwerpen en meubilair in de Egyptische tempels. De reliëfs op de wanden van het schathuis van de dodentempel van Ramses III te Medinet Haboe tonen verschillende van dergelijk kleine sfinxen, bijv. liggend op de deksels van „kisten met goud, zilver en brons" en „allerlei echte edelstenen" die aan Amon-Re worden aangeboden „om zijn volmaaktheid daarmee te doen schitteren" (fig. 10).[22] Behalve twee sfinxen met een

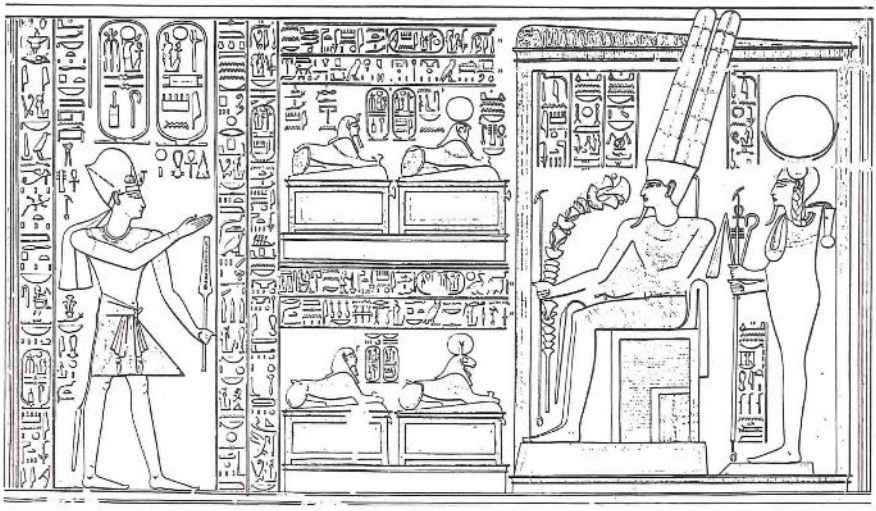

Fig. 10 — Ramses III schenkt kisten met goud en zilver en andere kostbaarheden aan Amon en Chonsoe. Uit: *Medinet Habu* V, *The Temple Proper,* Part I (Chicago 1957), Pl. 325.

koningskop zien we hier ook één met een valkenkop en een andere met een ramskop. Een speciaal type dat in tempelreliëfs vaak wordt afgebeeld en waarvan ook ettelijke reële exemplaren bewaard zijn gebleven is de offerende sfinx. Het oudste voorbeeld van dit type stamt al uit de 6e dynastie,[23] maar de meeste exemplaren dateren uit het Nieuwe Rijk. Deze sfinx stelt weer in eerste instantie de koning voor en wordt gekenmerkt door de vervanging van de voorpoten door een paar menselijke armen. De handen van zo'n sfinx houden een offergave vast en bieden deze aan aan de godheid van de tempel. Meestal is het een

[22] THE EPIGRAPHIC SURVEY, *Medinet Habu* V, Part 1, Pl. 325; vgl. ook Pl. 331 en 333.

[23] C. ALDRED, „An Early Image-of-the-King", in: *Pyramid Studies and Other Essays Presented to I.E.S. Edwards* (London 1988), 41–47, Pl. 10. Dit vroege exemplaar is slechts 5,7 cm lang en is gewijd aan de Zonnegod.

vloeibaar offer, vooral zalfolie, maar ook wijn en water.[24] In het laatste geval gaat het om heilig water, geput uit de Nijl bij het begin van de jaarlijkse overstroming en aan de god aangeboden in een speciale kruik voorzien van een ramskop, de zgn. heilige vaas van Amon; het is dan ook een offer dat gebracht wordt als onderdeel van de Nieuwjaarsriten. Wijn wordt geofferd in twee kleine, kogelronde potjes, één in elke hand. De meeste offersfinxen houden echter een zalfpot vast, die meestal myrrhe bevat. In offerscènes in de grote tempels van het Nieuwe Rijk[25] en later zien we de koning dergelijke offersfinxen aan de god aanbieden (fig. 11). Dat ook hier het onderscheid tussen god en koning vaag is blijkt uit een voorbeeld uit de tempel van Isis op het eiland Philae.[26] Hier biedt Ptolemaeus VIII de god Osiris een offersfinx die een pot met myrrhe vasthoudt

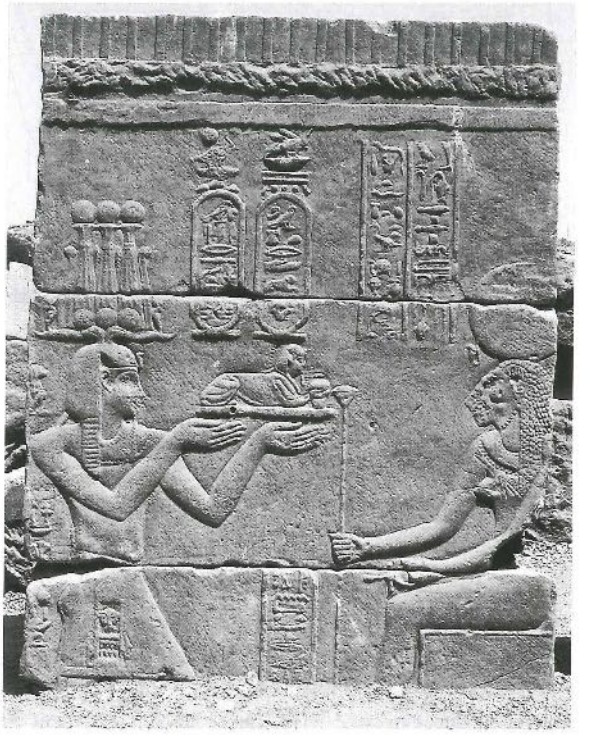

Fig. 11 — Een Romeinse keizer offert een sfinx met zalfpot aan Tefnoet. Philae (foto auteur).

[24] Voorbeelden met een offerschaal of een offertafel of met een figuurtje van de godin Ma'at of van de naam van de koning in rebus-vorm als offergave zijn zeldzamer.

[25] Bijv. *Medinet Habu* V, Part 1, Pl. 318A en 323; *Reliefs and Inscriptions at Karnak* I, Pl. 42 (F), 61 (A), 57 en 58 (beide op de heilige bark van Amon-Re); II Pl. 99 (D).

[26] H. JUNKER/E. WINTER, *Das Geburtshaus des Tempels der Isis in Philä* (Wien 1965), 52–53 (scène 954); zie ook 298–299 (scène 981).

aan (fig. 12). Daarbij spreekt hij tot de god: „Ik breng U myrrhe (...) in de handen van de Leeuw, de heerser van Poent", waarmee kennelijk de sfinx wordt aangeduid. Poent is het 'Godsland' waar wierook en myrrhe vandaan komen. De sfinx is dus de heerser van Poent, maar tegelijk antwoordt Osiris: „Ik geef U het Godsland en al wat eruit voortkomt" en de koning zelf heet eveneens „Heerser van Poent, sfinxbeeld van de heer van het Godsland, die de goden verblijdt met (welriekende) geur en hun harten tevreden stelt met wat eruit (d.w.z. uit Poent) voortkomt". Zoals altijd het geval is in de Egyptische offercultus wordt aan de god aangeboden wat van de god zelf afkomstig is; de sfinx, de god en de koning, alle drie zijn ze de heerser van Poent.

Fig. 12 — Ptolemaeus VIII offert aan Osiris. Uit: H. JUNKER & E. WINTER, *Das Geburtshaus des Tempels der Isis in Philä* (Wien 1965), 52.

De afmetingen van dergelijke offerende sfinxen in tempelreliëfs, iets meer dan twee handpalmen lang, komen overeen met die van sommige reële bewaard gebleven exemplaren, zoals de schitterende, wijn offerende sfinx van Amenhotep III in het Metropolitan Museum in New York, die slechts 25 cm lang is (fig. 13).[27] Hij is van glanzende, helderblauwe fayence gemaakt, een relatief licht materiaal, wat het waarschijnlijk maakt dat dit exemplaar inderdaad als offergave heeft gediend. Grotere exemplaren, tot ruim één meter lang, zijn gewoonlijk van steen, zoals albast of graniet, hoorden bij het beeldenrepertoire van de Egyptische tempel. Soms treffen we ze aan ter weerszijden van de ingang van de tempel, voor de pyloon

[27] A.P. KOZLOFF/B.M. BRYAN, *Egypt's Dazzling Sun. Amenhotep III and His World* (Cleveland 1992), 223–224 (No. 32), Pl. 19.

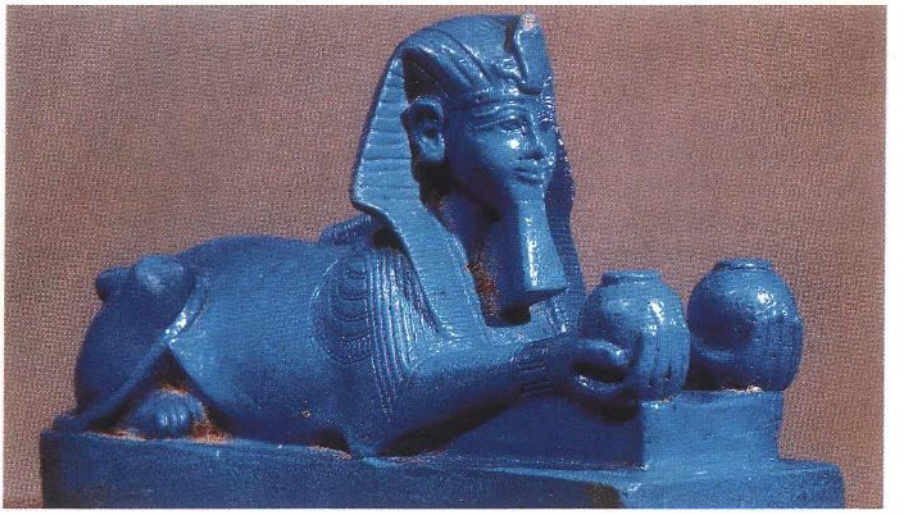

Fig. 13 — Faience sfinx van Amenhotep III met wijnoffer. MMA New York 1972.125. Uit: P.F. DORMAN e.a., *The Metropolitan Museum of Art: Egypt and the Ancient Near East* (New York 1987), fig. 37.

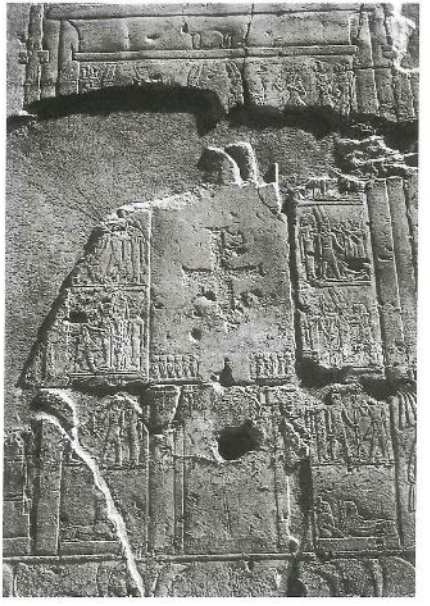

Fig. 14 — Offerende sfinxen voor de poort van de tempel van Karnak. Reliëf in de colonnade van de tempel van Luxor (foto auteur).

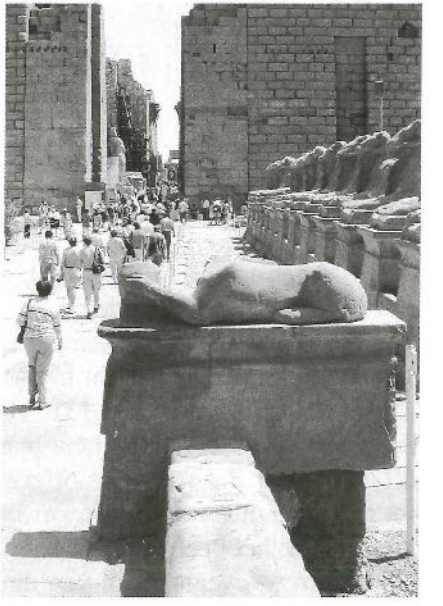

Fig. 15 — Offerende sfinx op de kade voor de tempel van Karnak (foto auteur).

(fig. 14 en 15) of bovenop de poort in de pyloon, zoals op een afbeelding in de tempel van Chonsoe in Karnak.[28] Met name bij deze sfinxen gaat het vaak om heilig overstromingswater; tijdens het overstromingsseizoen kwam de Nijl tot dicht bij de tempel en voor de pyloon bevond zich vaak een kade en een installatie waar water geput kan worden. In de gedaante van een sfinx brengt de koning de god het heilige rivierwater voor de cultus in diens tempel. Offerende sfinxen worden ook heel vaak in reliëf afgebeeld bovenaan de deurposten van de tempelpoort (fig. 16a–b). Ook dit type sfinx kon dus met de tempelpoort

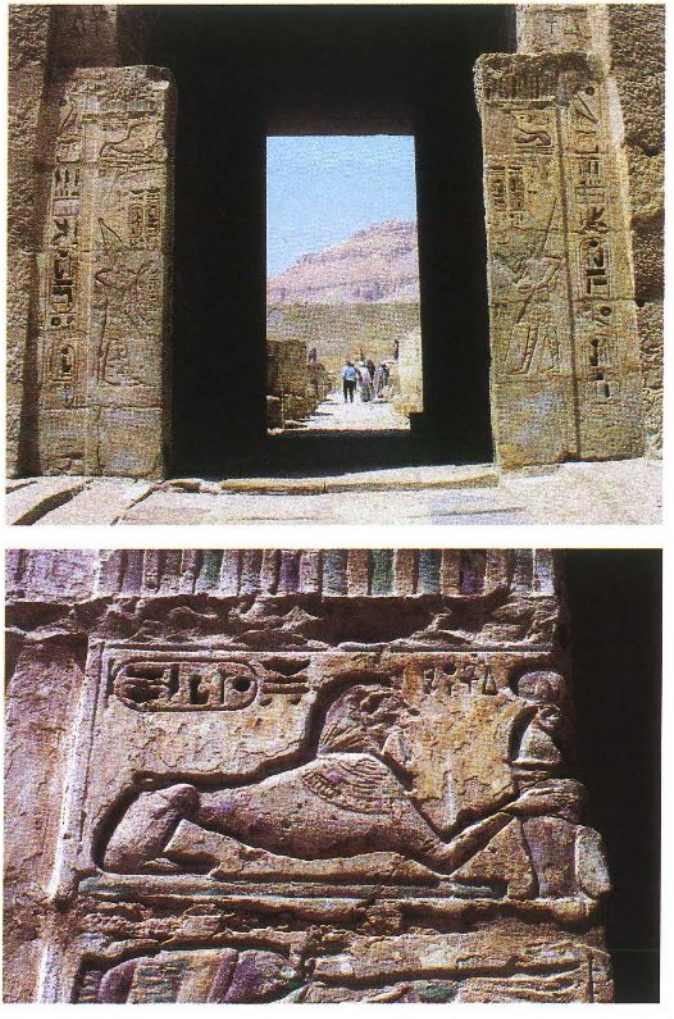

Fig. 16a-b — Offerende sfinxen op de deurposten van de tempelpoort in Medinet Habu (foto's auteur).

[28] The Epigraphic Survey, *The Temple of Khonsu* I, Pl. 52.

worden verbonden, waaruit blijkt dat ook hier het solaire aspect van de sfinx een rol speelt. Dit komt ook naar voren uit enkele reliëfvoorstellingen van de zgn. 'ketterkoning' Achnaton als offerende sfinx (fig. 17). In de ene hand houdt hij een kruik of een andere offergave, de andere strekt hij in aanbiddende houding omhoog naar de Aton, de speciale vorm van de Zonnegod, afgebeeld als een zon met stralen die in handen uitlopen, die Achnaton tot enige god had uitgeroepen. Onder zijn regering werden de oude goden niet langer vereerd en daarmee waren ook de traditionele afbeeldingen van goden met mensenlichaam en dierenkop taboe geworden. Dat Achnaton zich desondanks nog wel als sfinx kon laten afbeelden getuigt opnieuw van het feit dat deze de koning als manifestatie van de zonnegod op aarde voorstelt, want dit gold evenzeer, zo niet in nog sterkere mate, voor Achnaton als voor zijn voorgangers.

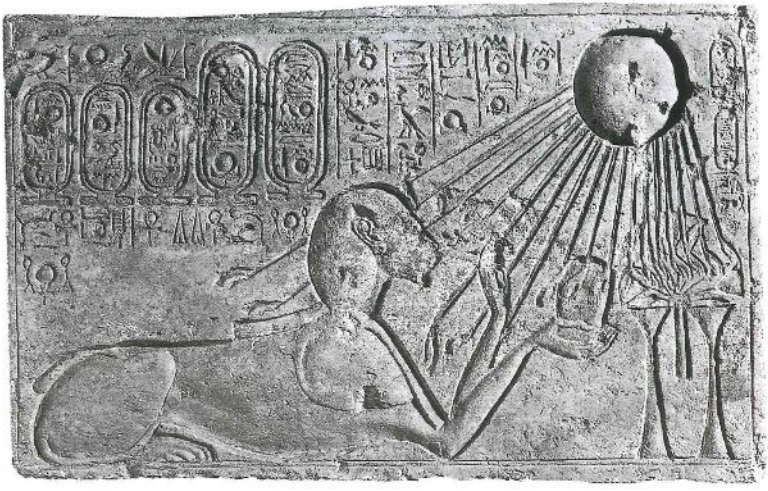

Fig. 17 — Achnaton offert als sfinx aan de Aton. Uit: R. DRENKHAHN, *Ägyptische Reliefs im Kestner-Museum Hannover* (Hannover 1989), 93, fig. 29.

De sfinx in het bovenlicht van de deur

De sfinxen boven de tempelpoort komen ook nog in een andere vorm voor, nl. als lopende of zittende sfinxen. Deze worden regelmatig afgebeeld in het halfronde bovenlicht boven de deur van een schrijn of kapel binnen in de tempel (fig. 18).[29] Ook in graven komen dergelijke sfinxen boven deuren voor, waarbij het interessant is op te merken dat zij ook kunnen worden vervangen

[29] Voorbeelden zijn te vinden in A. HERMANN, „Die Katze im Fenster über der Tür", *ZÄS* 73 (1937), 68–74.

Fig. 18 — Bovenlicht van een tempeldeur te Medinet Habu met lopende sfinxen (foto auteur).

door katten. Dit zijn zonnedieren bij uitstek; het zijn afbeeldingen van de zonnegod Re als kater, bekend uit o.a. het Egyptische Dodenboek, of van zijn dochter, de als kat of leeuwin afgebeelde godin die het 'Oog van Re' wordt genoemd.[30] Ook andere symbolen van schepping en zonsopgang komen in deze bovenlichten voor, bijv. *djed*-zuilen en *heh*-figuren, die beide fungeren als hemelstut en het licht symboliseren. Ook Hathor-koppen komen veelvuldig voor. De godin Hathor is de godin van vruchtbaarheid en erotiek die de Zonnegod Re tot zijn scheppingshandelen aanzet en één van de namen van het Oog van Re. Het is dan ook niet voor niets dat wij een enkele keer juist in deze context een vrouwelijke sfinx aantreffen. In de tempel van Sedeinga in Nubië, gebouwd door Amenhotep III, zien wij twee vrouwelijke, schrijdende sfinxen die door inscripties worden geïdentificeerd als afbeeldingen van de Grote Koninklijke Gemalin Teje (fig. 19). Behalve deze sfinxen bevat het bovenlicht een viertal Hathor-koppen, twee uraeus-slangen met zonneschijf en de namen van Amenhotep III en Teje.

Vrouwelijke sfinxen

De Egyptische Sfinx is, zoals we hebben gezien, in de eerste plaats een mannelijk wezen, in tegenstelling tot de Griekse sfinx, die overwegend als vrouwelijk wordt voorgesteld. Toch komen ook in Egypte vrouwelijke sfinxen voor. De oudste voorbeelden dateren uit het Middenrijk; het zijn monumentale sfinxen die koninginnen of prinsessen voorstellen.

[30] H. TE VELDE, „The Cat as Sacred Animal of the Goddess Mut", in: *Studies in Egyptian Religion Dedicated to Professor Jan Zandee* (Leiden 1982), 134, waar ook verdere literatuur over dit motief wordt genoemd.

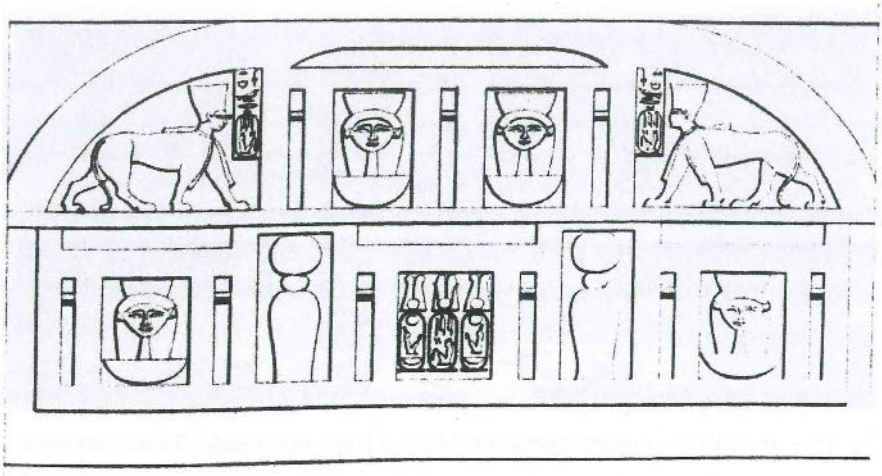

Fig. 19 — Koningin Teje als sfinx. Bovenlicht uit Sedeinga. Uit: K.R. LEPSIUS, *Denkmäler aus Aegypten und Aethiopien* (Berlin 1849–59), III 82i.

In plaats van de koninklijke *nemes*-hoofdtooi dragen dergelijke sfinxen meestal de zgn. Hathor-pruik, die uitloopt in twee spiraalvormig gekrulde lokken (fig. 20). In de 18e dynastie laat koningin Hatsjepsoet, die als farao over Egypte regeerde en in het ritueel de rol van een mannelijke koning vervult, zich als sfinx afbeelden; in de meeste gevallen gaat het om mannelijke sfinxen, met baard, maar een enkel exemplaar toont haar als vrouwelijke sfinx. Een dochter van de Nubische farao Py (Pianchi) uit de 25e dynastie, Sjepenwepet II, die het machtige ambt van Godsgemalin van Amon vervulde, liet zich als offerende sfinx afbeelden. Ook zij draagt de Hathor-pruik; met haar handen omvat zij de heilige vaas van Amon.

De bekendste vrouwelijke sfinxen zijn echter twee-dimensionale afbeeldingen. Zij komen alleen in de 18e en in het begin van de 19e dynastie voor en dragen een aantal bijzondere kenmerken. In de eerste plaats hebben zij uitgespreide, in het midden geknikte vleugels, die misschien zijn beïnvloed door voorbeelden uit Syrië-Palestina. De staart wordt omhoog gedragen in een opvallende S-vorm. Ook dit type sfinx heeft menselijke armen, die meestal in aanbiddende houding worden opgeheven, maar die soms ook een cartouche met de naam van de farao vasthouden. Een bekend voorbeeld is te vinden op de zijkant van de troon van een dubbelbeeld van Horemheb en zijn koningin Moetnodjmet in Turijn (fig. 21). De voorstelling bevindt zich aan de zijde van de koningin en voor de aanbiddend opgeheven hand van de sfinx is een cartouche weergegeven met de naam van Moetnodjmet zelf. Maar het meest opvallende element van dergelijke sfinxen is de hoofdtooi, die meestal

Fig. 20 — Vrouwelijke sfinx met zgn. Hathor-pruik, regering van Thoetmosis III, Cairo 56599 (foto auteur).

Fig. 21 — Koningin Moetnodjmet als sfinx op de zijkant van de troon van een dubbelbeeld van Horemheb en Moednodjmet in Turijn. Uit: A.M. DONADONI ROVERI (ed.), *Egyptian Museum of Turin. Egyptian Civilization. Monumental Art* (Milan 1989), 153 fig. 237.

een conische vorm heeft en die vrijwel altijd wordt bekroond met planten- of bloemenmotieven. Men heeft op grond van deze hoofdtooi wel verondersteld dat het hier om een Minoïsch motief zou gaan, want op Kreta komen sfinxen met een vergelijkbare, zij het bepaald niet identieke hoofdtooi voor.[31] Dergelijke sfinxen zouden dan de onderworpen vrouwen van buitenlandse vorsten voorstellen die de koning of koningin aanbidden. Het belangrijkste bezwaar tegen deze interpretatie is dat de Egyptische sfinx nooit ofte nimmer een wezen is dat onderworpen wordt; integendeel, het stelt de koning en in een enkel geval zelfs de koningin voor die zelf de vijanden onderwerpt. Het is waarschijnlijker dat de oorsprong en zeker de betekenis van de hoofdtooi van deze vrouwelijke sfinxen een echt Egyptische is. Dergelijke planten- of bloemenkronen worden ook gedragen door vrouwen in de koninklijke harem, waarbij het gewoonlijk om Egyptische en niet om buitenlandse prinsessen gaat; zelfs een Egyptische prinses die werd uitgehuwelijkt aan de koning van Oegarit draagt een dergelijke hoofdtooi.[32] Bovendien dragen sommige sfinxen van dit type een haarband die het haar verdeelt in brede, naar twee kanten vallende lokken (fig. 22) en deze haardracht kennen wij goed van voorstellingen van kraamvrouwen die hun pasgeboren kind de borst geven (fig. 23).[33] In deze richting wijst ook de opvallende rij tepels, als van een drachtig of zogend dier, waarmee sommige van deze vrouwelijke sfinxen worden afgebeeld. Zij stellen daarom vrijwel zeker de koningin als Hathor, de godin van liefde en vruchtbaarheid voor en zijn ook in dit opzicht een pendant van de koninklijke sfinx als belichaming van de Zonnegod. Ook de vegetatiekroon past goed in deze interpretatie, evenals de levensboom die vaak bij dergelijke sfinxen wordt afgebeeld, een motief dat vermoedelijk opnieuw uit Syrië-Palestina is overgenomen. Bij een zittende vrouwelijke sfinx zonder vleugels uit Armant (fig. 24) en bij een groep kleine amulet-sfinxen (fig. 25)[34] is het hoofd kaal geschoren op enkele lokken na die vanuit het midden van de schedel in vier richtingen uiteenvallen. Deze, vaak als Nubisch gekarakteriseerde haardracht wordt eveneens geassocieerd met liefde, erotiek en geboorte; ook kleine kinderen worden soms met dit kapsel afgebeeld. Ook bij deze amuletten gaat het ongetwijfeld om de godin Hathor als dochter en minnares van de Zonnegod.

[31] H.W. HELCK, „Die liegende und geflügelte weibliche Sphinx des Neuen Reiches", *MIO* 3 (1955), 1–10.

[32] C. DESROCHES-NOBLECOURT, „Interprétation et datation d'une scène gravée sur deux fragments de récipient en albatre provenant des fouilles du Palais d'Ugarit", *Ugaritica* III (Paris 1956), 197–204 met vele ilustraties.

[33] E. BRUNNER-TRAUT, „Die Wochenlaube", *MIO* 3 (1955), 11–30; A.A. LOOSE, „Woonhuizen in Amarna en het domein van de vrouwen", *Phoenix* 38/2 (1992), 16–29.

[34] L. GAMWELL/R. WELLS (ed.), *Sigmund Freud and Art: His Personal Collection of Antiquities* (New York/London 1989), 50; C. ANDREWS, *Amulets of Ancient Egypt* (London 1994), 78–79. Het lichaam van de sfinx is hier gewoonlijk dat van een kat, niet dat van een leeuw(in), zie N. LANGTON, „Further Notes on Some Egyptian Figures of Cats", *JEA* 24 (1938), 57 no. 11, Pl. IV: 3.

Fig. 22 — Twee vrouwelijke sfinxen, decoratie van een faience schaal uit Gurob, 18e dyn. Uit: W.M.F. PETRIE, *Illahun, Kahun and Gurob, 1889–90* (London 1891), Pl. XX: 4.

Fig. 23 — Kraamvrouw met kind en dienares, ostracon Louvre E25333. Uit: A. MINAULT-GOUT, *Carnets de pierre. L'art des ostraca dans l'Égypte ancienne* (Paris 2002), 37, nr. 22.

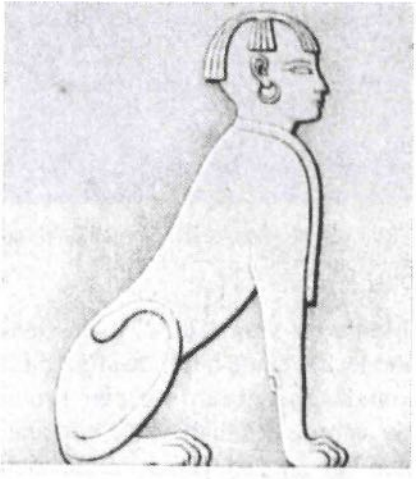

Fig. 24 — Vrouwelijke sfinx met zgn. Nubisch kapsel, uit Armant. Uit: A.C.Th.E. PRISSE D'AVENNE, *Histoire de l'art égyptien d'après les monuments depuis les temps les plus reculés jusqu'à la domination romaine* II (Paris 1879), Pl. 35: 1.

Fig. 25 — Amulet van een vrouwelijke sfinx met „Nubisch" kapsel. Uit: L. GAMWELL & R. WELLS (ed.), *Sigmund Freud and Art: His Personal Collection of Antiquities* (New York/London 1989), 50.

De sfinx op de processie-standaard

Tenslotte is er nog het type van de staande sfinx, die moet worden onderscheiden van de schrijdende, de vijand vertrappende sfinx, al is hij daarmee verwant. De staande sfinx wordt altijd op een processie-standaard afgebeeld en vormt een vast onderdeel van de uitrusting van heilige barken, of het nu om godenbarken of om koninklijke schepen gaat (fig. 26).[35] Ook op de boten waarin de mummie van de overledene naar de dodenstad of naar de heilige

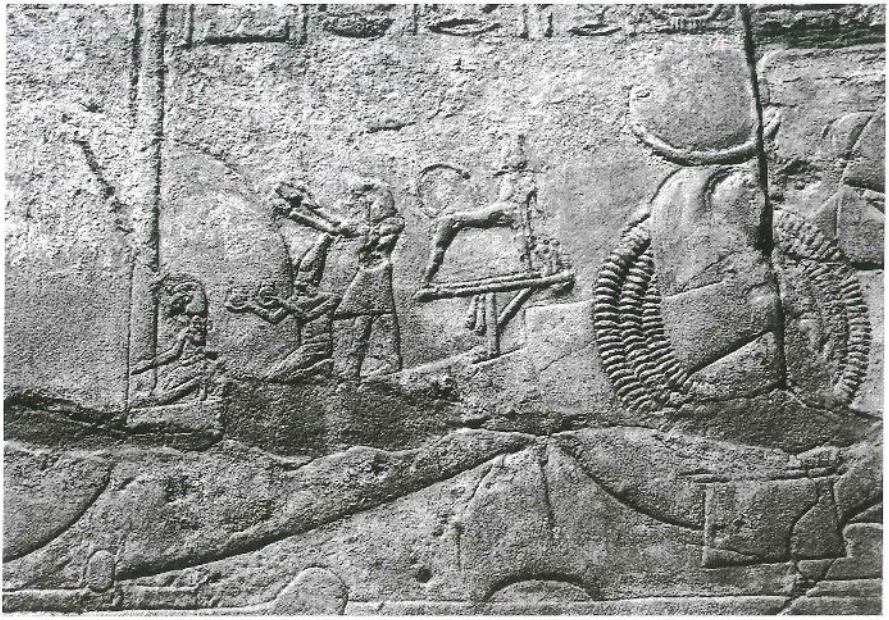

Fig. 26 — De sfinx op de standaard op de voorplecht van de processiebark, zuidmuur van de Grote Hypostyle van Karnak, regering van Seti I (foto auteur).

begraafplaats van Osiris wordt vervoerd komt hij voor (fig. 27). De standaard met de sfinx staat steevast op de voorplecht van de boot; de sfinx blikt waakzaam vooruit. Hij draagt de gekromde godenbaard en een kroon bestaande uit ramshorens en twee hoge veren, waaraan vaak nog een zonneschijf is toegevoegd. Onder zijn poten bevindt zich een cobra die zich dreigend vóór de sfinx opricht. De verwantschap met de schrijdende sfinx die zijn vijanden met zijn poten vertrapt zou tot de misvatting kunnen

[35] Dit type heet in het Egyptisch *sib*, zie S. HODJASH/O. BERLEV, *The Egyptian Reliefs and Stelae in the Pushkin Museum of Fine Arts, Moscow* (Leningrad 1982), 113–114 n. (m).

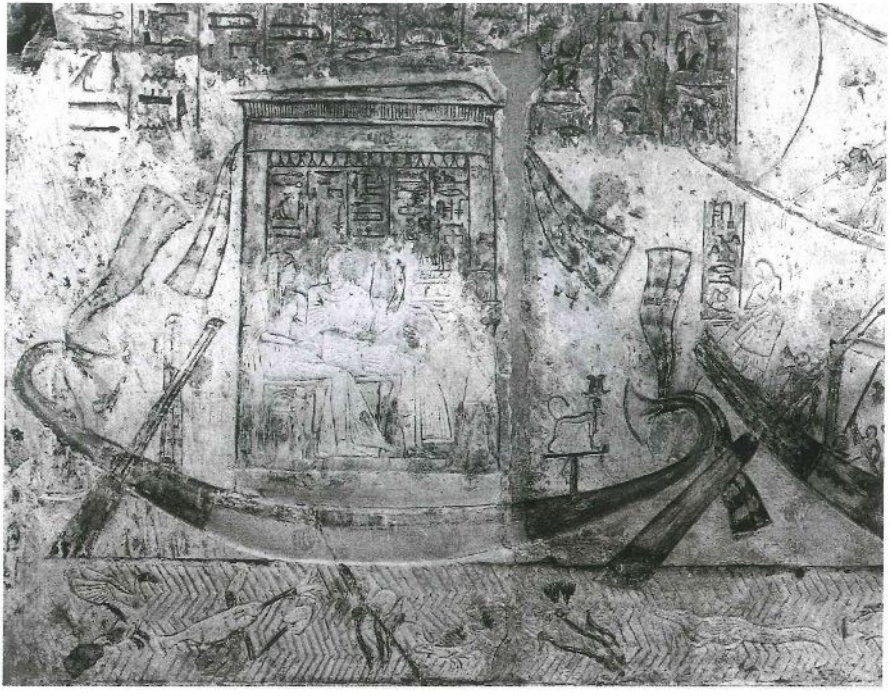

Fig. 27 — Beelden van Tia en zijn vrouw worden naar Abydos gevaren. Saqqara, graf van Tia, regering van Ramses II (foto auteur).

leiden dat deze slang de vijand voorstelt, maar sommige reliëfs[36] en ook enkele bronzen exemplaren van een dergelijke sfinx op standaard[37] laten zien dat er in werkelijkheid twee van dergelijke cobra's waren die ter weerszijden van de sfinx op de standaard liggen; het gaat hier uiteraard om twee koninklijke uraeus-slangen die zelf de vijanden verdelgen.[38] Een exemplaar in Brooklyn (fig. 28) is bedekt met het verenpatroon van een valk dat we ook bij de schrijdende sfinx hebben aangetroffen. De sfinx op de standaard stelt dan ook opnieuw de krijgshaftige Horus-koning voor. Op de voorplecht van de boot weert hij het kwaad af dat de goddelijke reiziger bedreigt.

[36] A.M. CALVERLEY & M.F. BROOME, *The Temple of King Sethos I at Abydos* II (London/Chicago 1935), Pl. 1; zie ook fig. 26.

[37] R. FAZZINI, *Images for Eternity: Egyptian Art from Berkeley and Brooklyn* (Brooklyn 1975), no. 78; vgl. een exemplaar van Taharka in het Louvre: E.R. RUSSMANN, *The Representation of the King in the XXVth Dynasty* (Bruxelles/Brooklyn, 1974), fig. 14; exemplaar met kroon (26e dyn.): K. MYSLIWIEC, *Studien zum Gott Atum* I (Hildesheim 1978), 175–176, Pl. VI–VII.

[38] Vgl. J. QUAEGEBEUR, „Divinités égyptiennes sur des animaux dangereux", in: *L'animal, l'homme, le dieu dans le proche-orient ancien* (Leuven 1984), 131–143.

Fig. 28 — Bronzen sfinx-standaard, Nieuwe Rijk, Brooklyn 61.20. Uit: H. DE MEULENAERE & L. LIMME (ed.), *Egypte's Glorie. Meesterwerken van het Brooklyn Museum* (Brussel 1976), 95, nr. 54.

De apotropaeische (kwaad afwerende) functie van de sfinx op de standaard vinden we ook terug bij een godheid die pas vanaf de 26e dynastie in afbeeldingen en teksten verschijnt.[39] Deze god werd door de Grieken Tithoës genoemd en heet in het Egyptisch Toetoe.[40] Hoewel hij op verschillende manieren kan worden afgebeeld, o.a. als mens, als mens met leeuwenkop of als leeuw, is de meest karakteristieke gedaante van Toetoe toch die van een lopende sfinx. Deze draagt dezelfde kroon als de sfinx op de standaard en ook de opgerichte uraeus voor zijn poten, in reliëfs en schilderingen weergegeven als een enkel exemplaar, maar in rondsculptuur als een tweetal, vinden we bij Toetoe terug. Deze elementen van de iconografie van de god zijn dan ook vrijwel zeker ontleend aan die van de sfinx op de standaard. Anders dan deze wordt Toetoe's gezicht gewoon-

[39] De oudst bekende afbeelding bevindt zich in het in 1995 ontdekte graf van Ioefaa in Aboesir, zie N. REEVES, *Ancient Egypt: The Great Discoveries. A Year-by-Year Chronicle* (London 2000), afb. op p. 236.

[40] S. SAUNERON, „Le nouveau sphinx composite du Brooklyn Museum et le role du dieu Toutou-Tithoes", *JNES* 19 (1960), 269–287; O. KAPER, „The God Tutu (Tithoes) and His Temple in the Dakhleh Oasis", *BACE* 2 (1991), 59–67.

lijk van voren getoond, ongetwijfeld om zijn afschrikwekkendheid te vergroten; hij kijkt zijn eventuele belager recht in het gezicht (fig. 29). Eén van zijn belangrijkste functies was bescherming te bieden tegen een zevental ziekte en verderf brengende demonen die in verschillende diergedaanten werden afgebeeld. Om tot uitdrukking te brengen dat hij heer en meester over deze demonen is wordt hun wezen soms in de gedaante van de god opgenomen. Zo eindigt Toetoe's staart vrijwel altijd in een slang en steekt er vaak een krokodillenkop uit zijn borst naar voren; ook

Fig. 29 — De god Toetoe, Romeinse tijd, Wenen 20840. Uit: H. DEMISCH, *Die Sphinx* (Stuttgart 1977), 36 Abb. 78.

andere dierenkoppen worden aan zijn lichaam toegevoegd.[41] Gewapend met de macht van deze demonen beschermt hij de goeden tegen het kwaad en kan hij tegelijk de vijand des te effectiever bestrijden. Hij wordt in deze allerlaatste fase van de Egyptische godsdienst dan ook geassocieerd met de als een griffioen voorgestelde Griekse godin Nemesis, de wrekende gerechtigheid.

[41] Misschien is deze hybride vorm van de Toetoe-sfinx ontstaan onder invloed van Neo-Hethitische voorbeelden uit de 9e en 8e eeuw v. Chr., die ook een slang als staart hebben en waarbij soms een ander dier, met name een leeuw uit de borst van de sfinx naar voren steekt, zie bijv. DEMISCH, *Die Sphinx*, 60.

De sfinx als wachter

Tot dusver hebben wij verschillende sfinxtypen behandeld waarbij het kwaadafwerende aspect een meer of minder belangrijke rol speelde. Een populaire simplificatie met betrekking tot de Grote Sfinx van Giza is dat deze een wachtersfiguur is die de pyramiden bewaakt. Toch is er strikt genomen maar één enkele sfinx bekend die expliciet als bewaker van een graf wordt aangeduid. Deze sfinx, die bewaard wordt in het Kunsthistorisch Museum te Wenen,[42] is van het normale standaardtype en dateert waarschijnlijk uit de 30e dynastie. Hij is vermoedelijk afkomstig uit een tempel, misschien uit een sfinxenallee; in elk geval is het zoals alle Egyptische sfinxen oorspronkelijk een koninklijk monument. De inscriptie die rond de sokkel is aangebracht maakt echter duidelijk dat deze sfinx niet lang daarna door een niet-koninklijk persoon, de generaal Wahibre, is geüsurpeerd en in of bij zijn graf opgesteld. In deze tekst wordt de sfinx sprekend opgevoerd: „Woorden gesproken door deze sfinx: 'O Osiris erfprins en gouwvorst, opzichter van de priesters en generaal Wahibre, gebaard door mevrouw Tachoety! Ik bescherm uw graf, ik weer (de vijand) af van uw grafkamer, ik houd de boosdoener verre van uw sarcofaag, ik vel de vijanden met geweld, ik verdrijf het onheil van uw grafkapel, ik vernietig uw tegenstander(s) op de plaats van executie, ik sluit ze op zodat ze niet meer naar buiten kunnen … voor eeuwig!'" Vanwege het unieke karakter van deze tekst wordt het idee van de sfinx als grafwachter dat eraan ten grondslag ligt meestal toegeschreven aan Griekse invloed, want in Griekenland hadden sfinxen veelvuldig een dergelijke functie. Dit mag op zichzelf juist zijn, maar toch worden in de tekst uitsluitend welbekende, traditionele Egyptische frasen gebruikt en sluit hij goed aan bij de kwaad afwerende, de vijand verdrijvende functie van de Egyptische sfinx. Met name de sfinx op de standaard, die primair deze taak had, komt, zoals we gezien hebben, al veel eerder in een funeraire context voor, namelijk op de boot waarmee de mummie naar de begraafplaats wordt vervoerd.

De Grote Sfinx van Giza in het Nieuwe Rijk

Tenslotte keren wij nog eenmaal terug naar de Grote Sfinx van Giza die aan het begin van de lange geschiedenis van de Egyptische sfinx staat. Ook later blijft hij een zeer speciale plaats innemen. Vanaf het begin van de 18e

[42] E. KOMORZYNSKI, „Ein Sphinx als Wächter eines Privatgrabes", *AfO* 17 (1954–1956), 137–140; H. SATZINGER, *Das Kunsthistorische Museum in Wien: Die Ägyptisch-Orientalische Sammlung* (Mainz am Rhein 1994), 44–45.

dynastie werd dit kolossale beeld vereerd als een aparte god, Harmachis, 'Horus in de Horizon'. Het woord 'Horizon' is hier oorspronkelijk een afkorting van 'Horizon van Cheops', de naam van het pyramidecomplex van Cheops die voor de hele dodenstad van Giza werd gebruikt, maar in het Nieuwe Rijk was deze betekenis op de achtergrond geraakt. Harmachis is nu een vorm van Horus als Zonnegod en de Grote Sfinx wordt gezien als een manifestatie van Chepri-Re-Atoem, d.w.z. van de Zonnegod in al zijn fasen. De Sfinx ontvangt nu een eigen cultus; in en rond zijn domein, de 'Uitverkoren Plaats' geheten, bouwen Amenhotep II en verschillende andere koningen van het Nieuwe Rijk tempels voor hem. Naar het schijnt fungeerde hij als een soort beschermgod van met name de jonge koning, want verschillende farao's richtten monumenten voor hem op in hun eerste regeringsjaar. Daarbij maken zij er vaak melding van hoe zij als prins naar de woestijn rond de Sfinx plachten te komen om er op leeuwen en wilde stieren te jagen en er zich te oefenen in het schieten met pijl en boog.

De beroemdste van deze documenten is de zgn. Droomstèle van Thoetmosis IV, de zoon van Amenhotep II, een grote gedenksteen die voor de borst van de Sfinx is opgericht.[43] Hierop staat beschreven hoe de koning als prins tijdens zo'n jachtpartij terecht kwam in de omgeving van de Uitverkoren Plaats van Harmachis, „waar zich de zeer grote sfinx van Chepri bevindt, groot van macht, heilig van majesteit, op wie de schaduw van Re rust, tot wie de (bewoners van de) tempeldomeinen van Memphis en van alle (andere) steden die aan beide kanten van hem gelegen zijn komen met voor zijn gezicht in aanbidding opgeheven handen en beladen met offers voor zijn Ka. Zo kwam op een dag de koningszoon Thoetmosis een middagwandeling maken en ging zitten uitrusten in de schaduw van deze grote god. Toen de zon op het hoogste punt aan de hemel stond raakte hij (de prins) overmand door slaap. Toen ontdekte hij dat de persoon van deze verheven god met eigen mond tot hem sprak zoals een vader tot zijn zoon spreekt: 'Kijk naar mij, richt je blik op mij, mijn zoon Thoetmosis! Ik ben je vader Harmachis-Chepri-Re-Atoem, die jou het koningschap op aarde aan het hoofd van de levenden zal geven! Je zult de kronen van Boven- en Beneden-Egypte dragen op de troon van Geb, de erfprins (van de goden). De aarde in haar lengte en in haar breedte zal jou toebehoren, alles wat verlicht wordt door het Oog van de Alheer en de rijkdommen die de Beide Landen opbrengen zullen van jou zijn, evenals de talrijke producten van alle vreemde landen en een levensduur die rijk is aan jaren! Ik richt mijn blik op jou, mijn

[43] *Urk.* IV 1539–1544; zie W. HELCK, *Urkunden der 18. Dynastie. Übersetzung zu den Heften 17–22* (Berlin 1961), 140–143; C.M. ZIVIE, *Giza au deuxième millénaire* (Le Caire 1976), 125–145.

hart gaat naar jou uit, want voor mij ben jij (hier) gekomen. Mijn toestand is als die van iemand die in nood is, wiens ledematen allemaal krachteloos zijn, want het zand van de woestijn waarin ik mij bevind nadert mij. Ik heb op jou gewacht om jou mijn wens te laten vervullen, want ik weet dat jij mijn zoon en beschermer bent. Kom dichterbij, ik ben bij je, ik ben het die jou zal leiden!' Met deze woorden eindigde hij en deze prins verbaasde zich dat hij dit gehoord had, en omdat hij de woorden van deze god begrepen had bewaarde hij er het stilzwijgen over."

De rest van de tekst is helaas grotendeels verloren gegaan, maar de strekking is duidelijk: de Grote Sfinx dreigt geheel onder het zand van de woestijn te verdwijnen en Thoetmosis IV laat hem uitgraven als dank voor het koningschap dat de Sfinx hem heeft verleend. Dat dit laatste niet vanzelfsprekend was blijkt uit een drietal stèles van enkele andere zonen van Amenhotep II, kennelijk rivalen van Thoetmosis, want deze stèles zijn alle drie kapot geslagen. Vermoedelijk was Thoetmosis IV niet de enige troonpretendent.[44] Hoe het ook zij, in elk geval liet deze, eenmaal koning geworden, de Sfinx weer vrijleggen en een grote muur rond diens domein bouwen om het zand tegen te houden. Dat heeft overigens niet verhinderd dat de Sfinx nog regelmatig onder het woestijnzand bedolven raakte en tot in het begin van deze eeuw heeft men hem er nog herhaaldelijk van moeten bevrijden.

Niet alleen uit dit soort teksten blijkt dat de Grote Sfinx niet langer als beeltenis van Chephren of van de koning in het algemeen werd opgevat, maar als een god die de koning beschermt, ook uit afbeeldingen uit het Nieuwe Rijk komt dit naar voren. Daarop zien wij regelmatig een staand beeld van de koning afgebeeld dat zich tussen de voorpoten, vóór de borst van de Sfinx bevindt. De koning plaatst zich hiermee zichtbaar onder de bescherming van de god Harmachis. Van een dergelijk beeld zijn geen sporen teruggevonden, maar wel zijn er reliëfs van een kapel van Ramses II (opnieuw uit diens eerste regeringsjaar) bewaard gebleven die zich op deze zelfde plaats bevond. De zojuist genoemde afbeeldingen komen voor op een groot aantal kleine stèles die door niet-koninklijke personen aan de Sfinx werden gewijd (zie omslagfoto en fig. 30). De Uitverkoren Plaats van Harmachis was tot een belangrijke bedevaartsplaats uitgegroeid en tal van bezoekers lieten er votiefgaven na, niet alleen stèles, maar ook beeldjes, amuletten en wat dies meer zij.[45] Daarbij valt op dat deze de god Harmachis niet alleen als de Grote Sfinx afbeelden, maar ook heel vaak als een

[44] Dit wil overigens niet meteen zeggen dat Thoetmosis' claim op de troon geen legitieme was, zie B.M. BRYAN, *The Reign of Thutmose IV* (Baltimore/London 1991), 38–92.

[45] Zie naast de in n. 7 genoemde werken van HASSAN vooral C.M. ZIVIE, *Giza au deuxième millénaire* (Le Caire 1976).

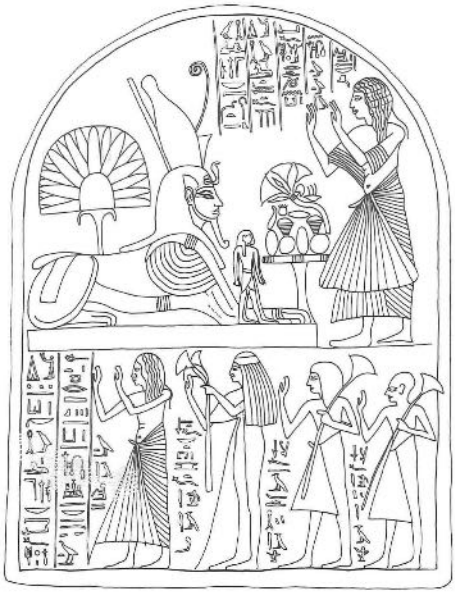

Fig. 30 — Toetoeia met vrouw en twee broers in aanbidding voor de Grote Sfinx van Giza, 19e dyn., Cairo JE 72264 (tekening auteur).

Horus-valk, de valk van Horus-in-de-Horizon. Onder de bezoekers van de Sfinx bevonden zich ook immigranten uit Syrië-Palestina, van wie er vele in het naburige Memphis woonden. Deze herkenden in de Sfinx hun eigen woestijngod Hauron,[46] en deze Semitische godennaam raakte al snel ingeburgerd als naam van de Grote Sfinx, ook onder de Egyptenaren zelf.

Dat de Sfinx tot bedevaartsplaats kon worden is vooral te danken aan het gesloten karakter van de grote officiële tempels; die waren alleen toegankelijk voor de koning en voor de ingewijde priesters. De gewone mensen richtten hun gebeden dan ook vaak tot de kolossale koningsbeelden die voor de tempelpylonen stonden opgesteld. Ook de Grote Sfinx leende zich uitstekend voor dit doel: het was een godenbeeld dat niet verborgen was in het binnenste, meest geheime deel van de tempel, maar gewoon in de open lucht, voor iedereen zichtbaar en benaderbaar. Tot in de Romeinse tijd bleef de Sfinx bezoekers trekken, en nog steeds wordt hij dan met de Zonnegod verbonden, zoals blijkt uit Griekse inscripties die op de poten van de Sfinx zelf en op losse votiefstenen werden geschreven. Daarin wordt hij nog altijd als Harmachis aangeduid, maar ook als Helios, d.w.z. als de Zonnegod Re.

[46] J. VAN DIJK, „The Canaanite God Hauron and His Cult in Egypt", *GM* 107 (1989), 59–68.

Een officiële inscriptie uit A.D. 166 waarin het herstel van de omwalling van de Sfinx wordt gememoreerd richt o.a. deze woorden tot hem: „Zij (de onsterfelijke goden) richtten U op als buur van de Pyramiden, zodat wij U kunnen aanschouwen, niet als de Sfinx van Thebe die werd verslagen door Oidipous, maar als de heilige dienaar van Leto (Isis), die trouw over de goede, betreurde Osiris waakt...".[47] De auteur, de plaatselijke Romeinse goeverneur Arrianus, is zich dus nog ter dege bewust van het verschil tussen de Egyptische en de Griekse sfinx, maar toch had de laatste Egypte inmiddels veroverd: in een graf in Toena el-Gebel in Midden-Egypte[48] dat uit dezelfde tijd dateert als deze inscriptie zien we Oidipous afgebeeld, nadenkend over het raadsel dat de vóór hem op een zuil gezeten gevleugelde, vrouwelijke sfinx van het Griekse Thebe hem heeft opgegeven (fig. 31). Tegelijkertijd wordt de Egyptische sfinx buiten Egypte verspreid: ter weerszijden van de poort van de Isis-tempels in het Romeinse Rijk lagen Egyptische sfinxen, zoals blijkt uit een wandschildering uit Herculaneum.[49]

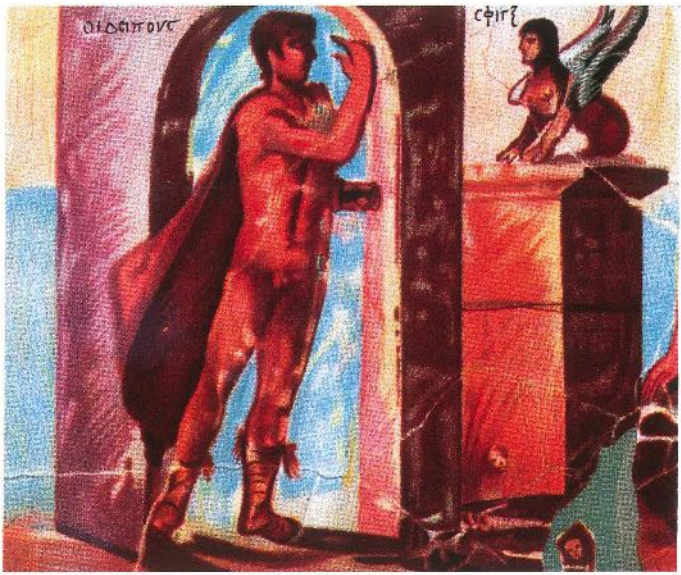

Fig. 31 — Oidipous en de Sfinx. Schildering uit een graf uit de Romeinse tijd in Hermopolis. Egyptisch Museum, Cairo. Uit: S. GABRA & E. DRIOTON, *Peintures à fresques et scènes peintes à Hermoupolis-Ouest (Touna el-Gebel)* (Le Caire 1954), Pl. 15.

[47] HASSAN, *The Great Sphinx and its Secrets*, 123–124.

[48] S. GABRA/E. DRIOTON, *Peintures à fresques et scènes peintes à Hermoupolis-Ouest (Touna el-Gebel)* (Le Caire 1954), Pl. 15; J.-M. MORET, *Œdipe, la Sphinx et les Thébains. Essai de mythologie iconographique* (Rome 1984), Pl. 79, 1.

[49] DEMISCH, *Die Sphinx*, 35, Abb. 76.

Mesopotamië

Deze late opname van de Egyptische sfinx in de Hellenistische cultuur staat echter geheel los van de veel oudere verbreiding van het sfinx-motief vanuit Egypte naar Syrië-Palestina en de rest van de Oost-Mediterrane wereld. Hierbij ondergaat de Sfinx onder invloed van Mesopotamische voorstellingen een aantal belangrijke veranderingen, waarvan de toevoeging van uitgeslagen vleugels — in Egypte zeldzaam en voornamelijk beperkt tot koninginnesfinxen — het meest in het oog springt. Een ander verschil met de Egyptische sfinx is echter minstens zo belangrijk: buiten Egypte treedt de sfinx al vroeg op als een monster, een demon die bestreden en verslagen moet worden, een voorstelling die in een Egyptische context ondenkbaar is. Over de preciese betekenis van de sfinx of van sfinx-achtige figuren in de culturen van het Tweestromenland zijn wij slecht ingelicht.[50] Op Akkadische rolzegels uit het derde millennium komt met enige regelmaat een leeuw met bebaarde mensenkop voor, vaak als begeleider van de Zonnegod in zijn boot (fig. 32) of bij zijn opgang boven de bergen aan de horizon. Maar al in deze vroege periode treffen we naast mensenkoppige leeuwen ook stieren met mensenhoofd aan en dit laatste, wel als 'stierensfinx' aangeduide type is voor de

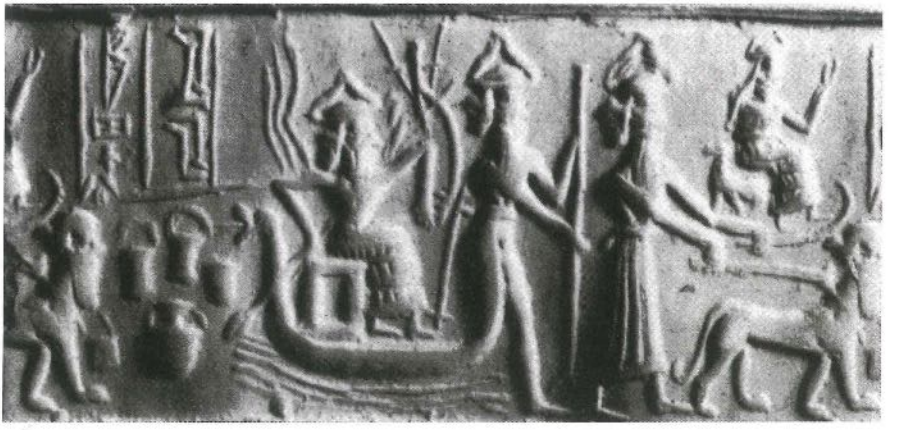

Fig. 32 — De Babylonische sfinx als begeleider van de zonnegod in zijn boot. Rolzegel in het Nationaal Museum van Bagdad, Laat-Akkadische periode, ca. 2255–2154 v.Chr. Uit: J. GRAY, *Near Eastern Mythology* (London 1969), 20.

[50] DEMISCH, *Die Sphinx*, 40–63. Vgl. J. BLACK/A. GREEN, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary* (London, BM Press, 1992), 51; artikelen van A.GREEN en F.A.M. WIGGERMANN onder trefwoord „Mischwesen" in: *Reallexikon der Assyriologie* VIII (1994).

Mesopotamische culturen veel karakteristieker dan de leeuwensfinx. Beide typen zijn over het algemeen voorzien van een baard en zijn dus mannelijk; beide kunnen vleugels hebben. Sfinxen van beide soorten worden vaak in antithetische paren afgebeeld ter weerszijden van de zgn. levensboom, een motief dat zich over het hele Nabije Oosten en de Mediterrane wereld zal verspreiden. Uit deze associaties blijkt duidelijk dat de sfinx in Mesopotamië met zonsopgang, schepping, vruchtbaarheid en nieuw leven te maken heeft. Daarnaast heeft hij een apotropaeische functie en in die hoedanigheid bewaken kolossale leeuwen- of stierensfinxen de poorten van het paleis van de Assyrische koningen. Deze hebben van de kunstenaars drie voorpoten gekregen, zodat ze van voren gezien schijnen stil te staan, terwijl ze van opzij gezien lopen (fig. 33). Dergelijke monumentale wachtersfiguren werden later ook door de Perzische koningen overgenomen.

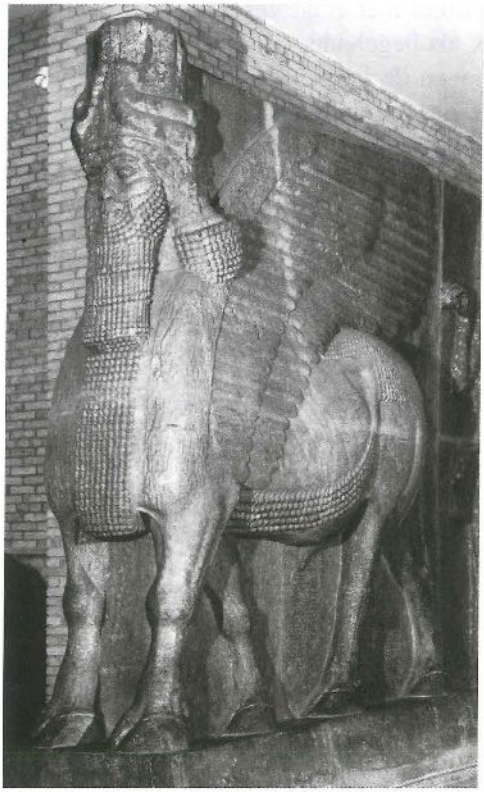

Fig. 33 — Kolossale stierensfinx uit het paleis van Sargon II (721–705 v. Chr.) in het Brits Museum. Uit: J. BLACK & A. GREEN, *Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia* (London 1992), 50 fig. 42.

Bebaarde sfinxen komen ook samen met andere monsterachtige wezens voor, met wie zij soms in gevecht schijnen te zijn, waarbij de sfinxen niet alleen aanvallen maar ook zelf aangevallen worden. Ook een als mens weergegeven figuur (de koning of een god) verslaat soms een sfinx. Dergelijke afbeeldingen komen niet vóór de Neo-Assyrische periode (vanaf de 9e eeuw v. C.) voor en zijn mogelijk beïnvloed door Syrische of Hethitische voorstellingen. Daarop wijst misschien ook het feit dat sommige van deze sfinxen baardloos, en dus vermoedelijk vrouwelijk zijn. Op een amulet uit het Noord-Syrische Arslan Taş,[51] een door de Assyriërs gekoloniseerde stad uit de 7e eeuw, komt een gevleugelde en gehoornde vrouwelijke sfinx voor, samen met een wolf-achtig dier dat een kleine menselijke figuur verslindt (fig. 34). Beide worden door de god Assur verslagen; uit de tekst op het amulet blijkt dat deze 'gevleugelde wezens' afbeeldingen zijn van nachtelijke demonen die kinderen komen roven.[52] De opvatting van de sfinx als roofzuchtige demon verschilt wezenlijk van de Egyptische, maar staat wel dichtbij de Griekse, waarin de sfinx van oorsprong een doodsdemon is die jongemannen rooft.

Fig. 34 — Amulet uit Arslan Taş, 7e eeuw v. Chr., Museum van Aleppo (tekening auteur).

[51] R. DU MESNIL DU BOISSON, „Une tablette magique de la région du Moyen Euphrate", in: *Mélanges syriens offerts à M. René Dussaud* I (Paris 1939), 421–434; J. VAN DIJK, „The Authenticity of the Arslan Tash Amulets", *Iraq* 54 (1992), 65–68.

[52] Een dergelijke vrouwelijke demon, Lamaštu geheten, komt ook in de Mesopotamische cultuur voor, maar deze wordt niet als sfinx afgebeeld, maar als een harig monster in menselijke gedaante met leeuwinnenkop, ezelsoren en -tanden en adelaarsklauwen (zie F.A.M. WIGGERMANN, „Lamaštu, dochter van Anu", in: M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel* (Leiden 1983), 101–102).

Syrië-Palestina

Tussen de beschavingen van Egypte enerzijds en die van Mesopotamië en Anatolië anderzijds ligt de cultuur van Syrië-Palestina. Deze streek langs de oostkust van de Middellandse Zee werd nu eens gedomineerd door de ene, dan weer door de andere politieke grootmacht en dit wordt ook weerspiegeld door de typische mengcultuur van dit gebied. Deze mengcultuur put uit de rijke schat aan motieven die door de naburige grote beschavingen wordt aangedragen, waarbij het eigene niet zozeer schuilt in nieuwe elementen, maar veeleer in de wijze waarop motieven van buiten worden geherinterpreteerd, gecombineerd en op elkaar afgestemd. Zo vinden we hier verschillende Egyptische sfinxtypen, zoals de staande, schrijdende en zittende sfinx, veelal met *nemset*-hoofdtooi en andere Egyptische kronen, soms met een zonneschijf op het hoofd en vaak ook met een uraeusslang. Ook ramskoppige sfinxen komen voor. Al deze sfinxen in Egyptiserende stijl wijken echter in één opzicht van hun voorbeelden af: zij zijn vrijwel zonder uitzondering gevleugeld. Ook vinden we ze opvallend vaak gecombineerd met een levensboom-motief. Beide elementen zijn misschien toegevoegd onder invloed van Mesopotamische voorbeelden. Sfinxen in Babylonische of Assyrische stijl komen naast de Egyptiserende voor; de eerste dragen dezelfde volle, krullende baard als de leeuwen- en stierensfinxen uit Mesopotamië. De meeste sfinxen in de kunst van Syrië-Palestina zijn mannelijk, maar ook vrouwelijke exemplaren komen voor, die gekenmerkt worden door het ontbreken van een baard en vaak ook door de aanwezigheid van een Egyptische Hathor-pruik.

Monumentale sfinxen uit deze streken zijn tot dusver onbekend, afgezien van enkele uit Egypte ingevoerde sfinxen uit de 12e dynastie; deze stellen Egyptische prinsessen (met Hathor-pruik) voor en hebben waarschijnlijk grote invloed gehad op de ontwikkeling van het type van de vrouwelijk sfinx in dit gebied (vgl. fig. 20). Deze Egyptische sfinxen schijnen opgesteld geweest te zijn bij of in de tempels van de plaatselijke godin, vaak Astarte. In de Egyptische mijnen in de Sinai werd een kleine zandstenen sfinx uit het late Middenrijk gevonden met een korte votiefinscripties in Protosinaitisch schrift aan 'de meesteres' (*ba'alat*) die blijkens de Egyptische inscriptie die er ook op staat het Semitische equivalent van Hathor is.[53] Astarte wordt nog tot in de Romeinse tijd soms afgebeeld geflankeerd door sfinxen. Het is echter vooral in kunst op kleine schaal, met name in de bloeiende ivoorsnijkunst waarmee meubelstukken werden versierd (fig. 35) en op rolzegels, scarabeeën e.d. dat wij afbeeldingen van sfinxen tegenkomen. Welke mythische voorstellingen met deze

[53] Zie bv. W.V. DAVIES, *Egyptian Hieroglyphs* (London 1987), 57–58, figs. 42–43.

Fig. 35 — Fragment van een ivoren gebruiksvoorwerp met gevleugelde sfinx. Uit Nimrud, 8e eeuw v. Chr., Brussel 0.3482. Uit: U. GEHRIG & H.G. NIEMEYER, *Die Phönizier im Zeitalter Homers* (Mainz am Rhein 1990), 139, nr. 52.

Syrisch-Phoenicische mengtypen verbonden werden valt bij gebrek aan bijschriften moeilijk vast te stellen, maar ook hier is het ongetwijfeld de kwaad afwerende, beschermende functie van de sfinx (met name in de context van tempel of paleis) die naast het gevaarlijke, demonische karakter ervan een rol speelt. Van het laatste aspect getuigt misschien een Oegaritische tekst waarin demonische 'verslinders' worden beschreven; deze schijnen de gedaante van een stier te hebben met het gezicht van Ba'al, d.w.z. met mensenhoofd.[54]

Anatolië

Ook in de Hethitische kunst komen sfinxen voor. De beroemdste zijn de monumentale, ongeveer drie meter hoge sfinxen uit de 13e eeuw die als wachterfiguren ter weerszijden van de poorten van sacrale gebouwen in de hoofdstad Ḫattuša stonden opgesteld.[55] Evenals de latere Assyrische paleissfinxen zijn dit staande, gevleugelde wezens, die echter duidelijk een leeuwenlichaam

[54] J.C. DE MOOR, „Demons in Canaan", *JEOL* 27 (1981–1982), 112.

[55] DEMISCH, *Die Sphinx*, 51 fig. 117, 119; P. NEVE, *Ḫattuša — Stadt der Götter und Tempel. Neue Ausgrabungen in der Hauptstadt der Hethiter* (Mainz am Rhein 1993), 18 fig. 33; 44 fig. 115; 61–66 fig. 176–184 en 187.

hebben (fig. 36). Zij zijn baardloos en dragen een hoge levensboom-achtige kroon met tweemaal drie rozetten die zijn ingesloten door spiralen. Deze hoofdtooi rust op een haardracht die veel op de Egyptische Hathor-pruik lijkt en waarvan de in een spiraal uitlopende lokken aan de voorzijde tot op de borst hangen. Het is op grond hiervan zeer waarschijnlijk dat deze Hethitische sfinxen vrouwelijke wezens zijn, maar helemaal zeker is dit niet, want ook mannelijke goden dragen soms een vergelijkbaar kapsel, zij het met kortere lokken, en goden kunnen in de Hethitische kunst zonder baard worden afgebeeld. In de Neo-Hethitische kunst uit Noord-Syrië (9e eeuw) vindt men gevleugelde en gehoornde sfinxen met baard, die desondanks zijn voorzien van een Hathor-pruik-achtige haardracht (fig. 37).[56] Van andere, duidelijk mannelijke sfinxen met hoornenkroon zijn alleen enkele koppen teruggevonden.[57] De apotropaeische functie van al deze monumentale sfinxen is duidelijk, maar voor het overige is weinig bekend over hun betekenis.

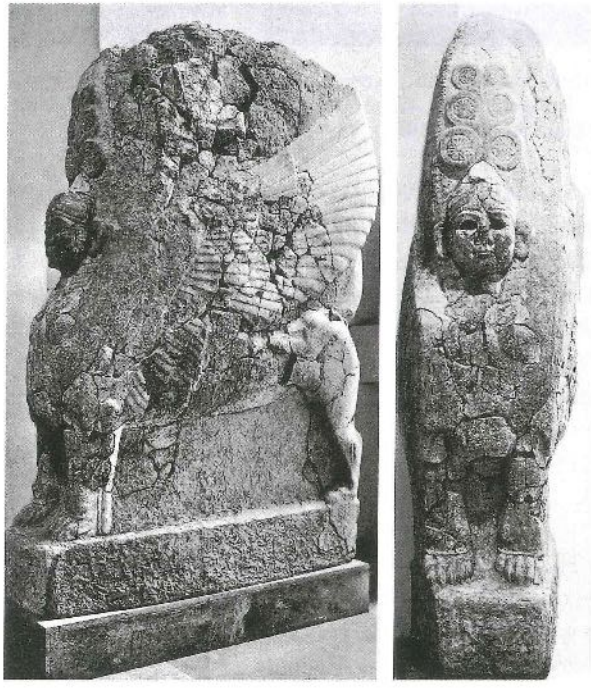

Fig. 36 — Sfinx van de poort van de Hethitische hoofdstad Ḫattuša, 13e eeuw V. Chr. Uit: K. BITTEL, *Bogazköy. Die Kleinfunde der Grabungen 1906-1912*, I. *Funde hethitischer Zeit* (Leipzig 1937), Taf. 4, 2a-b.

[56] DEMISCH, *Die Sphinx*, 52 fig. 121 en 125.
[57] NEVE, *Ḫattuša*, 44–45 fig. 114, 118, 119.

Fig. 37 — Sfinx uit Tell Halaf, Noord-Syrië, 9e eeuw v. Chr. (reconstructie). Uit: N. CHOLIDIS & L. MARTIN, *Der Tell Halaf und sein Ausgräber Max Freiherr von Oppenheim* (Berlin/Mainz am Rhein 2002), 65, Abb. 87.

Cyprus en Kreta

Van de eilanden in de Middellandse Zee[58] heeft Cyprus altijd het sterkst onder de invloed van de Syrisch-Phoenicische en Anatolische cultuur gestaan, en veel van de sfinxen die wij daar aantreffen komen qua type dan ook overeen met oriëntaalse, deels Egyptiserende voorbeelden. Daarnaast doet ook de nabijheid van de Minoïsche cultuur op Kreta zich gevoelen. Daar speelde de griffioen, een leeuw met de kop van een arend, aanvankelijk een grotere rol dan de sfinx en afbeeldingen van de laatste zijn duidelijk beïnvloed door die van de eerste. Bekend zijn de liggende, ongevleugelde griffioenen op de wandschilderingen ter weerszijden van de troon in het paleis van Knossos uit het midden van de 15e eeuw (fig. 38). Deze dragen een grote spiraal met rozet op de schouder en ook op de kop dragen zij

[58] DEMISCH, *Die Sphinx*, 64–75.

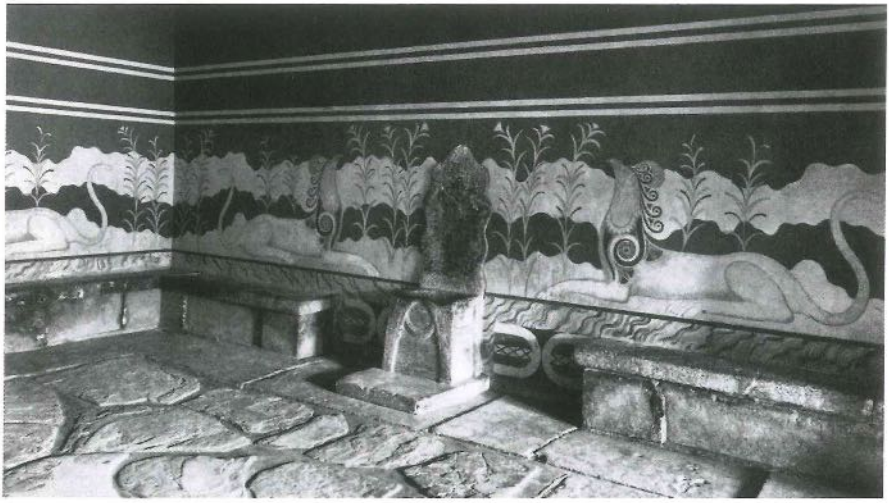

Fig. 38 — Troonzaal van het paleis in Knossos, Kreta. Uit: S. MARINATOS & M. HIRMER, *Kreta, Thera und das mykenische Hellas* (München 1973²), Taf. 33.

een vijftal in spiralen eindigende veren. Ze doen denken aan de haardracht van de Hethitische sfinxen en ook elders komen rozetten en spiralen bij sfinxen en griffioenen voor; het zijn waarschijnlijk zonnesymbolen. De rugleuning van de troonzetel heeft de vorm van een gestyleerde levensboom, zodat de griffioenen deze flankeren zoals ook sfinxen dat vaak doen. Zij markeren en beschermen daarmee het sacrale koningschap. Typerend voor de Minoïsche griffioenen en sfinxen is het hoog opgeheven hoofd dat vaak schuin achterover wordt gehouden, soms zelfs in de nek gelegd. Een ander karakteristiek element is de hoofdtooi van deze Kretensische sfinxen: het haar wordt bijeengehouden door een band of diadeem, terwijl vanaf de kruin een lang, wimpel-achtig uitsteeksel schuin naar achteren buigt (fig. 39). De preciese aard van dit uitsteeksel is onzeker; misschien is het oorspronkelijk een haarlok vergelijkbaar met de haardracht van sommige Kretensische vrouwen, maar door latere kunstenaars wordt het vaak als een plantaardig motief geïnterpreteerd. In elk geval schijnen Kretensische sfinxen overwegend vrouwelijk te zijn. Zij worden gewoonlijk liggend afgebeeld en hebben vrijwel altijd vleugels. Ook in de variant van de Minoïsche cultuur op het Griekse vasteland, de Myceense beschaving, komen sfinxen van dit type voor, maar hier vinden we ook staande en lopende exemplaren.

Fig. 39 — Ivoren reliëfplaatje uit Spata, Oost-Attica, 13e eeuw v. Chr. Uit: H.-G. BUCHHOLZ & V. KARAGEORGHIS, *Altägäis und Altkypros* (Tübingen 1971), nr. 1284.

Griekenland

Na de Minoïsch-Myceense periode, die op het Griekse vasteland omstreeks 1100 v. Chr. eindigt, duiken sfinxen daar pas weer op aan het eind van de 8e eeuw.[59] Vanaf die tijd worden ze echter veelvuldig afgebeeld, vooral in vaasschilderingen, maar ook in reliëfs en in rondsculptuur. Op enkele vroege exemplaren na zijn alle Griekse sfinxen vrouwelijk; vanaf de 5e eeuw worden zij regelmatig met vrouwelijke borsten afgebeeld. Hoewel ook lopende sfinxen voorkomen is de zittende houding toch het meest karakteristiek voor de Griekse sfinx (fig. 40 en 41). Misschien is het beter van hurken te spreken, want, anders dan haar Egyptische en Oriëntaalse voorbeelden, rust deze sfinx gewoonlijk alleen met de achterpoten op de grond, niet met het zitvlak; het lijkt soms alsof zij klaar zit om op te springen. De staart is daarbij meestal S-vormig omhoog gekruld. Typerend zijn ook de ronde, aan de uiteinden gekromde vleugels. De haardracht is meestal die van een jonge vrouw, maar vroege exemplaren laten vaak één of meer gekrulde lokken op de kruin zien, die soms als bloemstengels worden geïnterpreteerd. Al deze elementen geven de Griekse sfinx een sierlijk en beweeglijk voorkomen dat sterk contrasteert met het majesteitelijke uiterlijk van haar Egyptische tegenhanger.

[59] Zie voor de sfinx bij Grieken, Etrusken en Romeinen DEMISCH, *Die Sphinx*, 76–116.

Fig. 40 — Sfinx van een Attische grafzuil, 6e eeuw v. Chr. Nationaal Museum, Athene (foto auteur).

Fig. 41 — Sfinx met wierookschaal op het hoofd, aardewerk, 7e eeuw v. Chr. Kerameikos Museum, Athene (foto auteur).

Oorspronkelijk was de Griekse sfinx een doodsdemon die jongens en jongemannen voortijdig van het leven berooft, vooral op het slagveld en tijdens de jacht. Bij Homerus wordt zo'n demon *kèr* genoemd en dergelijke demonen worden op vaasschilderingen in sfinxengedaante afgebeeld, meestal in oorlogsscènes (fig. 42);[60] ook op schilden en pantsers komen zij voor. Zij symboliseren het doodslot dat de strijdenden kan treffen; soms zien wij inderdaad een sfinx een slachtoffer grijpen en wegdragen (fig. 43). Tegelijk zijn deze *kèr*-sfinxen ook apotropaeisch: de afbeeldingen op schilden en pantsers zijn immers op de aanvallende vijand gericht. De sfinx is dus een wezen dat zich ophoudt in het schemerige, gevaarlijke grensgebied tussen dood en leven — volgens Euripides kwam zij voort uit de aarde en de onderwereld — en het is dan ook niet voor niets dat zij veel als grafwachter wordt afgebeeld, alleen of in paren. Ook de goden gebieden echter over dood en leven en daarom vinden wij sfinxen ook op en in de tempels, bijv. in reliëfs en beelden op fronten en daklijsten en op altaren en godentronen. Ook de beroemde, aan Apollo gewijde Sfinx van de Naxiërs in Delphi (fig. 44) is zo'n tempelsfinx. Evenals sommige Attische grafsfinxen (fig. 45) rust deze op een hoge zuil.

[60] H. WALTER, „Sphingen", *Antike und Abendland* 9 (1960), 63–72.

Fig. 42 — Sfinxen en soldaten, Attische krater, 8e eeuw v. Chr. Mainz. Uit: H. WALTER, *Antike und Abendland* 9 (1960), Taf. V Abb. 16.

Fig. 43 — Sfinx met jonge man als prooi. Attische schaal, 6e eeuw v. Chr. Uit: H. WALTER, *Antike und Abendland* 9 (1960), Taf. X Abb. 30.

De Griekse Sfinx, d.w.z. het monster uit de mythe van Oidipous, is in oorsprong wel niets anders dan een Homerische *kèr*, al komt het woord sfinx bij Homerus niet voor. Omstreeks 700 v. Chr. noemt Hesiodus haar voor het eerst, en wel in de vorm *Phix,* die in verband wordt gebracht met de berg Phikion op Boeotië waar de Sfinx van Oidipous huisde. De vorm *Sphinx* zou volgens Plato[61] zijn ontstaan als volksetymologie gebaseerd op het woord *sphingein* dat 'insnoeren' of 'wurgen' betekent. Veel Egyptologen zijn de

[61] *Kratylos* 414D.

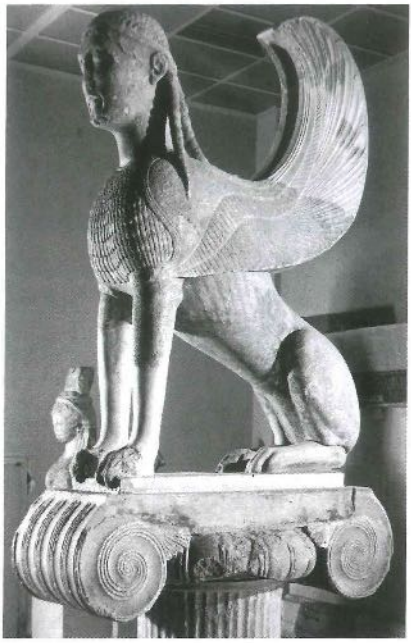

Fig. 44 — De Sfinx van de Naxiërs, votiefzuil uit Delphi, ca. 580 v. Chr. Foto Museum van Delphi.

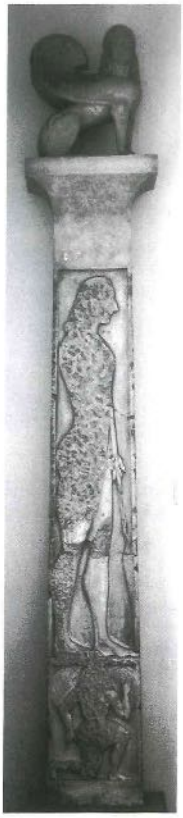

Fig. 45 — Attische grafzuil, 2e helft 6e eeuw v. Chr. Nationaal Museum, Athene (foto auteur).

mening toegedaan dat het Griekse woord *sphinx* in werkelijkheid zou zijn afgeleid van de Egyptische term *šspw-ʿnḫ (sjespoe-anch)* (fig. 46), maar dit moet toch ernstig betwijfeld worden. Het lijkt waarschijnlijker dat de naam *Sphinx* het monster als een rovende, wurgende demon karakteriseert; daarmee zou de Griekse sfinx verwant zijn aan de vele andere, vrijwel altijd als vrouwelijk voorgestelde, wurgende demonen die in het hele Nabije Oosten inclusief Klein-Azië voorkomen en ook aan de Griekse harpijen en sirenen. Volgens Hesiodus[62] was de Sfinx een dochter van Echidna, zelf half vrouw en half slang; deze baarde de monsters Orthos, Cerberus, Hydra en Chimaera, alle verwekt door de honderdkoppige draak Typhon, waarna zij door Orthos werd overweldigd en de Sphinx en de Nemeïsche leeuw ter wereld bracht. Het feit dat Orthos de gedaante van een hond had verklaart

[62] *Theogonia* 326.

misschien waarom het lichaam van de Sfinx soms meer op dat van een hond dan op dat van een leeuw lijkt. Interessant met het oog op de Oidipous-mythe is ook dat de Sfinx blijkbaar zelf is voortgekomen uit de incestueuze verbintenis van moeder en zoon.

Fig. 46 — Deel van de nebty-naam van Thoetmosis III: „levend sfinx-beeld (*šspw 'nḫ*) van Atoem". Inscriptie in Karnak (foto auteur).

Oidipous

De mythe van Oidipous is algemeen bekend en een korte schets kan hier daarom volstaan. Oidipous wordt na zijn geboorte door zijn vader Laios, de koning van Thebe, een stad op Boeotië, verstoten omdat het orakel van Delphi hem voorspeld heeft dat hij door zijn eigen kind zal worden gedood. Wanneer Oidipous, die opgroeit aan het hof van de koning van Korinthe, zijn ware afkomst wil achterhalen, wordt hem door hetzelfde orakel voorspeld dat hij zijn vader zal doden en zijn moeder zal huwen. Op reis naar Boeotië krijgt hij op een nauw bergpad ruzie met een tegenligger en doodt deze, onwetend van het feit dat de andere reiziger zijn vader Laios is. Thebe wordt in die tijd geplaagd door de Sfinx, die, op een naburige rots gezeten, de inwoners van de stad een raadsel opgeeft; wanneer zij het antwoord schuldig blijven werpt zij zich op één van hen en doodt hem. Ten einde raad belooft Kreon, de zwager van de omgekomen Laios die als regent optreedt, dat degene die Thebe van het monster weet te verlossen koning zal worden en Laios' weduwe, koningin Iokaste tot vrouw zal krijgen. Oidipous begeeft zich daarop naar de Sfinx, die hem vraagt haar te zeggen welk wezen 's morgens op vier, 's middags op twee en 's avonds op drie benen gaat. De oplossing van het raadsel, door Oidipous zonder veel moeite gegeven, luidt: de mens, die als kind op handen en voeten rondkruipt, als volwassene op twee benen loopt en zich als grijsaard met behulp van een stok

op de been houdt. Daarop stort de Sfinx zich van de rots naar beneden (of wordt volgens een andere versie door Oidipous gedood), Oidipous wordt koning en huwt Iokaste zonder te weten dat zij zijn eigen moeder is. De gevolgen voor Thebe en voor Oidipous' koningshuis zijn rampzalig; als uiteindelijk de waarheid bekend wordt pleegt Iokaste zelfmoord en steekt Oidipous zich de ogen uit en gaat in ballingschap.

De hier gegeven versie is gebaseerd op die van de grote tragediedichters Sophokles en Euripides uit de 5e eeuw, maar het is duidelijk dat er oudere versies hebben bestaan die misschien tot de Bronstijd teruggaan. Homerus bijvoorbeeld, bij wie Oidipous' moeder Epikaste heet, laat hem niet in ballingschap maar in Thebe sterven[63] en noemt de confrontatie met de Sfinx in het geheel niet. Deze episode is één van de vele volksverhaal-achtige elementen die later in de mythe zijn opgenomen. Toch is het juist dit verhaal dat in de beeldende kunst een vooraanstaande rol speelt.[64] Talloze vaasschilderingen beelden de Sfinx af die, gezeten op een rots of op een zuil, de mannen van Thebe haar raadsel opgeeft (fig. 47); soms staat zij op het punt zich op één van de ongelukkigen te werpen om hem te doden (fig. 48). Andere schilderingen tonen Oidipous, luisterend naar de Sfinx, leunend op een staf (fig. 49). Ook de dood van het monster wordt soms afgebeeld; Oidipous doorsteekt de sfinx met lans (fig. 50) of zwaard of slaat haar dood met een knuppel.

Voorstellingen van Oidipous en de Sfinx worden later door het hele Romeinse Rijk, inclusief Egypte (zie fig. 31) verspreid en de mythe wordt nu zo algemeen bekend dat het welhaast onvermijdelijk is dat het raadsel van de Sfinx in de Hellenistische periode wordt gekoppeld aan de Egyptische sfinx, die daarmee natuurlijk van oudsher geen enkel verband houdt. De Griekse sfinx als doodsdemon is ongetwijfeld een oorspronkelijk Griekse creatuur, die met de Egyptische sfinx niets te maken heeft; het is alleen de vorm waarin de Griekse sfinx wordt afgebeeld die via allerlei omwegen uiteindelijk uit Egypte stamt. Toch heeft men wel gemeend een dieper, inhoudelijk verband tussen de sfinxvoorstellingen van deze twee grote culturen te kunnen aanwijzen.[65] In Egypte werd de sfinx, zoals we hebben gezien, in verband gebracht met de Zonnegod in al zijn fasen. Nu wordt in Egypte de jonge, pas uit de onderwereld herrezen Zonnegod soms als kind voorgesteld, de middagzon als volwassen man en de ondergaande zon als oude man die op een stok leunt. De gelijkenis met het raadsel van de Griekse sfinx is duidelijk en deze laatste lijkt dus

[63] *Odysseia* XI, 271–280; *Ilias* XXIII, 679–680.

[64] Zie U. HAUSMANN, „Oidipus und die Sphinx", *Jahrbuch der Staatlichen Kunstsammlungen in Baden-Württemberg* 9 (1972), 7–36 en vooral MORET, *Œdipe, la Sphinx et les Thébains* (zie n. 48).

[65] KRISTENSEN, *Over de Egyptische sfinx*, 145; DEMISCH, *Die Sphinx*, 224–226.

Fig. 47 — De Sfinx van Thebe geeft haar raadsel op. Pelike in Wenen, ca. 460 v. Chr. Uit: J.-M. MORET, *Œdipe, la Sphinx et les Thébains* (Rome 1984), Pl. 40: 2

Fig. 48 — Detail van een schaal in het Louvre, ca. 480 v. Chr. Uit: MORET, *Œdipe*, Pl. 18: 1.

Fig. 49 — Oidipous luistert naar het raadsel van de Sfinx. Schaal in het Vaticaans Museum. Uit: MORET, *Œdipe*, Pl. 50: 4.

Fig. 50 — Oidipous doodt de Sfinx. Lekythos in het Brits Museum, eind 5e eeuw v. Chr. Uit: MORET, *Œdipe*, Pl. 63: 2.

evenals de Egyptische sfinx een symbool voor de eeuwige kringloop van dood en (weder)geboorte te zijn. Het raadsel dat de Sfinx aan Oidipous opgeeft is dan ook „haar eigen raadsel" en betreft het mysterie van geboorte en dood. Deze interpretatie is op zichzelf heel plausibel: de Griekse sfinx is immers een doodsdemon die in de onderwereld thuishoort, maar die zich óp de grens van dood en leven soms op aarde manifesteert; daarom doorgrondt zij als geen ander het mysterie van dood en leven. Dit wil echter geenszins zeggen dat deze opvatting van de Griekse sfinx aan de Egyptische ontleend is, ook al is het zeker dat aan de Griekse mythologie veel Oriëntaalse voorstellingen ten grondslag liggen. Dergelijke overeenkomsten komen wel vaker voor tussen soms door grote afstanden in tijd en plaats van elkaar gescheiden culturen en wijzen niet automatisch op ontlening. Nergens in de rijke Egyptische iconografie en literatuur wordt de sfinx met de levensfasen van de mens in verband gebracht en in de enkele keren dat een sfinx in een tekst sprekend wordt opgevoerd gaat het over heel andere zaken dan over raadsels. De majesteitelijke Egyptische koningssfinx en de roofzuchtige Griekse doodsdemon verschillen te veel van elkaar om bij de laatste van een directe ontlening aan Egyptisch gedachtengoed te kunnen spreken en het lijkt vooralsnog dan ook beter elk van deze beide verschijningsvormen te interpreteren vanuit de cultuur waarin zij thuishoort. Pas in de smeltkroes van het Hellenisme zijn beide voorstellingen tot een onlosmakelijk geheel aaneen gesmeed en het is deze verbintenis die tot op heden het beeld van de Sfinx in de Westerse kunstgeschiedenis bepaalt.

Bovenstaand artikel werd oorspronkelijk geschreven in 1995 voor een boek bij een tentoonstelling in Brussel getiteld „In de ban van de Sfinx", die uiteindelijk echter om diverse redenen niet gerealiseerd bleek te kunnen worden. Graag dank ik mevr. dr A. Rammant-Peeters voor haar onvermoeibare inzet voor dit project. Het artikel werd voor Phoenix herzien en bijgewerkt, maar het notenapparaat, dat uitgebreider is dan de lezers van Phoenix gewend zijn, is grotendeels intact gelaten.

Gebruikte afkortingen:

AfO = *Archiv für Orientforschung*
BÄBA = *Beiträge zur Ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde*
BACE = *Bulletin of the Australian Centre of Egyptology*
GM = *Göttinger Miszellen*
JEA = *Journal of Egyptian Archaeology*
JEOL = *Jaarbericht Ex Oriente Lux*
JNES = *Journal of Near Eastern Studies*
MIO = *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung*
ZÄS = *Zeitschrift für Ägyptische Sprache und Altertumskunde*